

આમ, પૂર્ણ હરીફાઈવાળા બજારમાં વસ્તુની કિંમત, વસ્તુની માંગ અને પુરવઠા દ્વારા નક્કી થતી હોવાના કારણે વેચનાર બજારમાં માત્ર ‘Price-taker’ એટલે કે ‘કિંમત સ્વીકારનાર’ બની રહે છે.

6.5.2 સમાનગુણી વસ્તુઓ : પૂર્ણ હરીફાઈવાળા બજારમાં બીજી અગત્યની બાબત સમાનગુણી વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ છે. સમાનગુણી વસ્તુઓ એટલે વસ્તુઓ રૂપ, રંગ, ગંધ, કદ, સ્વાદ, આકાર, વજન, ગુણવત્તા વગેરે જેવી બાબતોમાં એકસરખી હોય છે. વસ્તુઓ બધી જ રીતે એકસરખી હોવાથી તેને એકરૂપ, સમરૂપ કે સરખી વસ્તુઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને આ જ કારણરૂપ આ બજારની તમામ વસ્તુઓ એકબીજાથી સંપૂર્ણ અવેજી હોય છે.

આ બજારમાં વસ્તુઓ સમાનગુણી હોવાથી વિવિધ ઉત્પાદકો કે વેચનારાઓ પોતાની વસ્તુની જુદી-જુદી કિંમત લઈ શકતા નથી. જ્યારે ખરીદનારાઓ સમાનગુણી વસ્તુઓ હોવાને લીધે તેમાં સામ્યતા જોતાં જુદી-જુદી કિંમત ચૂકવવા તૈયાર થતા નથી. સરવાળે આ બજારમાં વસ્તુની કિંમત એકસરખી જોવા મળે છે.

6.5.3 પેઢીઓની મુક્ત અવર-જવર : પૂર્ણ હરીફાઈવાળા બજારનું ત્રીજું મહત્વનું લક્ષણ પેઢીઓની મુક્ત અવર-જવર છે. અહીં પેઢીઓની મુક્ત અવર-જવરનો અર્થ પેઢીઓનો ઉદ્યોગમાં વિના નિયંત્રણ પ્રવેશ અને નિકાસ જ્યારે કોઈ ઉદ્યોગ અસામાન્ય નફાની સ્થિતિમાં હોય ત્યારે, આવા અસામાન્ય નફાથી આકર્ષાઈ પેઢીઓ મુક્તપણે ઉદ્યોગમાં પ્રવેશે છે તેમજ જો કોઈ ઉદ્યોગમાં અસામાન્ય ખોટની સ્થિતિ ઊભી થાય તો પેઢીઓ અસામાન્ય ખોટના કારણે ઉદ્યોગ છોડી (વ્યવસાય બંધ કરી) જાય છે. આમ, આ બજાર-હરીફાઈમાં પેઢીઓની અવર-જવર ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ હોતો નથી.

પૂર્ણ હરીફાઈવાળા બજારમાં પેઢીઓની મુક્ત અવર-જવર માત્ર ટૂંકા ગાળામાં જોવા મળે છે, એટલે કે પેઢીઓ ટૂંકા ગાળામાં ઉદ્યોગના નફાથી આકર્ષાઈ પ્રવેશ કરે છે અથવા ખોટના કારણે પેઢી ઉદ્યોગ છોડી જાય છે. પરંતુ, લાંબા ગાળે જ્યારે પૂર્ણ હરીફાઈવાળું બજાર સામાન્ય નફાની સ્થિતિ હાંસલ કરે છે ત્યારે પેઢીઓની ઉદ્યોગમાંની અવર-જવર આપોઆપ બંધ થાય છે. કારણ કે જ્યારે ઉદ્યોગ સામાન્ય સ્થિતિએ પહોંચે છે, ત્યારે પેઢીઓને આવા ઉદ્યોગમાં પ્રવેશવા માટેનું આકર્ષણ રહેતું નથી અને તેથી પેઢીઓ ઉદ્યોગમાંનો પ્રવેશ બંધ કરે છે તેવી જ રીતે ઉદ્યોગમાં સામાન્ય નફાની સ્થિતિએ કોઈ પેઢી ખોટ ન કરતી હોઈ તો તે ઉદ્યોગ છોડી જતી નથી.

6.5.4 બજાર અંગેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન : પૂર્ણ હરીફાઈવાળા બજારમાં ઉત્પાદકો, વેચનારાઓ અને ખરીદનારાઓને બજાર અંગેનું એટલે કે વસ્તુની વર્તમાન કિંમત, વસ્તુની ઉપલબ્ધતા વગેરે વિશેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય છે.

પૂર્ણ હરીફાઈવાળા બજારમાં ઉત્પાદક કે વેપારી, અન્ય ઉત્પાદકો અને વેપારીઓ કઈ કિંમતે વસ્તુ વેચે છે, અવેજી કે પૂરક વસ્તુ કઈ ગુણવત્તાએ વેચે છે વગેરે જેવી બાબતોથી માહિતગાર હોય છે. આથી આવા સમાનગુણી વસ્તુઓ ધરાવતા બજારમાં કોઈ એક ઉત્પાદક કે વેપારી વસ્તુની જુદી-જુદી કિંમત લઈ કિંમત ભેદભાવ સર્જવામાં અસમર્થ હોય છે. તેથી આ બજારમાં વસ્તુની કિંમત એકસરખી પ્રવર્તે છે.

પૂર્ણ હરીફાઈવાળા બજારમાં ખરીદનારા (ગ્રાહકો) પણ વસ્તુની કિંમત અને ગુણવત્તા વગેરે જેવી બાબતોથી સંપૂર્ણ માહિતગાર હોય છે. જેના કારણે કોઈ એક ઉત્પાદક ખરીદનાર (ગ્રાહક) પાસેથી વધુ કિંમત લઈ શકતો નથી.

આમ, ખરીદનાર, વેચનાર અને ઉત્પાદક પક્ષે બજાર અંગેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી બજારમાં એકસરખી કિંમત પ્રવર્તે છે. જેના કારણે આ બજારની માંગરેખા સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ બને છે.

6.5.5 ઉત્પાદનનાં સાધનો સંપૂર્ણ ગતિશીલ : પૂર્ણ હરીફાઈવાળા બજારમાં ઉત્પાદનનાં ચાર સાધનો : જમીન, મૂડી, શ્રમ અને નિયોજક સંપૂર્ણ ગતિશીલ હોય છે. આ ઉત્પાદનનાં સાધનો ભૌગોલિક, વ્યાવસાયિક અને ઉપયોગની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ ગતિશીલ હોય છે.

પૂર્ણ હરીફાઈવાળા બજારમાં વસ્તુની કિંમત એકસરખી હોય છે. તેવી જ રીતે ઉત્પાદનનાં સાધનોની કિંમત (વળતર) એકસરખી હોય છે. કારણ કે ઉત્પાદનનાં સાધનો સંપૂર્ણ ગતિશીલ હોવાથી તેઓ ઓછા વળતરથી વધુ વળતર તરફ સ્થળાંતર પામે છે અને વારંવાર થતા સ્થળાંતરને ટાળવા પેઢીઓને એકસમાન વળતર આપવાની ફરજ પડે છે.

6.5.6 વાહનવ્યવહાર-ખર્ચનો અભાવ : પૂર્ણ હરીફાઈવાળા બજારમાં અસંખ્ય વેચનાર અને અસંખ્ય ખરીદનાર હોય છે. પૂર્ણ હરીફાઈના વિશ્લેષણમાં બજારમાં વાહનવ્યવહાર-ખર્ચ કુલ ખર્ચનો ખૂબ જ નાનો અંશ હોવાથી તે ગણતરીમાં લેવામાં આવતો નથી. જેથી વાહનવ્યવહાર-ખર્ચ શૂન્ય છે એમ સ્વીકારી લેતાં વાહનવ્યવહાર-ખર્ચની ગેરહાજરી આ બજારનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ બને છે.

6.6. ઇજારો (Monopoly)

પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓએ બજારના બે વિરુદ્ધ દિશાનાં અંત બિંદુઓ તરીકે પૂર્ણ હરીફાઈ અને શુદ્ધ ઇજારાની ચર્ચા કરી છે. શુદ્ધ ઇજારો એક કાલ્પનિક બજાર છે. વાસ્તવમાં, અર્થતંત્રમાં ઇજારાના જે પ્રકાર જોવા મળે છે તે અશુદ્ધ ઇજારો છે.

ઇજારાને અંગ્રેજીમાં Monopoly કહે છે, જે ગ્રીક ભાષાનો શબ્દ છે. જેમાં Monos અને Polein બે શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે. Monosનો અર્થ ‘એક’ અને Poleinનો અર્થ ‘વેચનાર’ થાય છે. આમ, Monopolyનો અર્થ એક વેચનારનું બજાર થાય છે.

6.6.1 વ્યાખ્યા :

(1) પ્રો. ચેમ્બરલીન : ‘જ્યારે વસ્તુના પુરવઠા પર કોઈ એક પેઢીનો અંકુશ હોય તો તે ઇજારો છે.’

(2) પ્રો. સ્ટિગલર : ‘વસ્તુનો એક જ વેચનાર એટલે ઇજારદાર.’

6.7 ઇજારાનાં લક્ષણો (Characteristics of Monopoly)

6.7.1 એક જ ઉત્પાદક કે વેચનાર અને અસંખ્ય ખરીદનાર : ઇજારાવાળા બજારમાં વસ્તુનો ઉત્પાદક કે વેચનાર એક જ હોય છે, જે બજારમાં વસ્તુના પુરવઠા પર કાબૂ ધરાવે છે. તેને ઇજારદાર કહેવામાં આવે છે. આ બજારમાં વસ્તુનો ઉત્પાદક કે વેચનાર એક જ હોવાથી હરીફાઈનું તત્ત્વ જોવા મળતું નથી અને માટે ઉત્પાદક કે વેચનાર વસ્તુની કિંમત ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ ધરાવે છે. આમ, આ બજારમાં ઉત્પાદક કે વેચનાર વસ્તુની કિંમત પર અસર કરી શકતો હોવાથી તેને કિંમત નક્કી કરનાર ‘Price Maker’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

જ્યારે બજારમાં ખરીદનાર અસંખ્ય હોય છે, જેથી બજારમાં એક ખરીદનારનું અસ્તિત્વ ખૂબ નાનું હોય છે. ઇજારામાં, હરીફાઈ ખરીદનારાઓ (ગ્રાહકો) વચ્ચે જોવા મળે છે. આમ, ખરીદનારાઓ વસ્તુની કિંમત પર અસર પાડી શકતા નથી.

6.7.2 નજીકની અવેજી વસ્તુનો અભાવ : શુદ્ધ ઇજારાની લાક્ષણિકતા મુજબ ઇજારદાર જે વસ્તુનું ઉત્પાદન કે વેચાણ કરે છે તેની કોઈ પણ પ્રકારની અવેજી (સમાનતા ધરાવતી) વસ્તુ બજારમાં ઉપલબ્ધ હોતી નથી, પરંતુ વાસ્તવમાં શુદ્ધ ઇજારો કાલ્પનિક હોઈ તેનું અસ્તિત્વ જણાતું નથી અને વ્યવહારમાં અશુદ્ધ ઇજારો જોવા મળે છે, જેમાં નજીકની અવેજી વસ્તુનો અભાવ હોય છે. એટલે કે તેની દૂરની અવેજી વસ્તુઓ હોવાની શક્યતા હોય છે. દા.ત., રેલવેની કોઈ એક ચોક્કસ સમય અને તારીખે આરક્ષિત ટિકિટ ઉપલબ્ધ ન હોય તો તેની નજીકની અવેજી એટલે કે બીજી કોઈ રેલવે કંપનીમાં ટિકિટ મળી શકતી નથી. કારણ કે એવી કોઈ કંપનીનું અસ્તિત્વ જ નથી. જ્યારે તે ચોક્કસ સમય અને તારીખે મુસાફરી કરવી ફરજિયાત હોય તો રેલવેની દૂરની અવેજીરૂપે વિમાનીસેવા અથવા અન્ય વાહનવ્યવહાર સેવાનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

6.7.3 નવી પેઢીઓના પ્રવેશ પર અંકુશ : ઇજારાવાળા બજારમાં ઇજારદાર વિવિધ સ્વરૂપના ઇજારા ધરાવે છે. ઇજારાનો અર્થ એટલે એક જ ઉત્પાદક કે વેચનારનું અસ્તિત્વ. આ બજારમાં ઇજારો તોડવો શક્ય હોય છે. તેમ છતાં તે સરળ પ્રક્રિયા ન હોવાથી ઇજારદાર પોતાનો ઇજારો લાંબા સમય સુધી ટકાવી શકે છે. આવા સંજોગોમાં તેનો કોઈ હરીફ બજારમાં ન હોવાથી તે કિંમત પર કાબૂ ધરાવે છે અને અસામાન્ય નફો પ્રાપ્ત કરે છે.

આમ, ઇજારાવાળા બજારમાં અસામાન્ય નફાની સ્થિતિ હોવા છતાં અન્ય પેઢીઓ અસામાન્ય નફાથી આકર્ષાઈ ઉદ્યોગમાં પ્રવેશી શકતી નથી. કારણ કે ઇજારદાર એવા સંજોગોમાં કુદરતી, કાયદાકીય, અનુભવ, આવડત વગેરે પાસાઓ દ્વારા પેઢીઓનો પ્રવેશ અવરોધે છે. જેથી ઇજારાવાળા બજારમાં પેઢીઓ પ્રવેશ કરી શકતી નથી.

6.7.4 કિંમત અથવા વેચાણ પર કાબૂ : ઇજારાવાળા બજારમાં ઇજારદાર મહત્તમ નફાના આશયથી વસ્તુના પુરવઠા પર સંપૂર્ણ કાબૂ ધરાવે છે, પરંતુ ઇજારદાર એક સાથે વસ્તુની કિંમત અને વસ્તુના વેચાણ પર કાબૂ મેળવી શકતો નથી. એનો અર્થ એ થાય કે જો ઇજારદાર વસ્તુનું કિંમત ઊંચી નક્કી કરવા માંગતો હોય તો તેને બજારમાં વસ્તુનું ઓછું વેચાણ સ્વીકારવું પડે છે પણ જો તે વસ્તુનો વેચાણ વધારવા ઇચ્છતો હોય તો તેણે વસ્તુની કિંમત નીચી સ્વીકારવી પડે છે. આમ, ઇજારદાર કિંમત અને વેચાણરૂપી બંને ઘોડા પર એક સમયે એક સાથે આરૂઢ થઈ શકતો નથી. ઊંચી કિંમત લઈ વધુ વેચાણ કરવું ઇજારદાર માટે શક્ય હોતું નથી.

6.7.5 અસામાન્ય નફો : ઇજારાવાળા બજારમાં ઉત્પાદક કે વેચનાર એક જ હોય છે. ઉપરાંત આ બજારમાં નવી પેઢીઓનો પ્રવેશ બંધ હોવાથી ઇજારદાર ટૂંકા ગાળામાં તેમજ લાંબા ગાળામાં કોઈ પણ હરીફાઈ વગર અસામાન્ય નફાની સ્થિતિનો લાભ લઈ શકે છે. અહીં વસ્તુનો વેચનાર કિંમત ઊંચી રાખી શકતો હોય છે જેથી તે સરેરાશ ખર્ચથી ઊંચી કિંમત રાખી નફો મેળવી શકે છે.

6.7.6 કિંમત-ભેદભાવ : ઇજારાવાળા બજારમાં ઉત્પાદક કે વેચનાર કિંમત નક્કી કરનાર હોવાથી હરીફાઈનું તત્ત્વ જોવા મળતું નથી. જેથી ઇજારદાર ઘણી વાર આ તકનો લાભ લેવા એક જ વસ્તુની જુદી-જુદી કિંમત વસૂલી શકે છે અથવા તો વસ્તુના જુદા-જુદા ઉપયોગ અનુસાર જુદી-જુદી કિંમત વસૂલી શકે છે. આમ, સરવાળે ઇજારદાર કિંમત ભેદભાવનીતિનો ઉપયોગ કરી શકે છે. દા.ત., દાકતર

6.7.7 પેઢી એ જ ઉદ્યોગ : વાસ્તવમાં, પેઢી એટલે ઉત્પાદન કરતું એક સ્વતંત્ર એકમ, જ્યારે ઉદ્યોગ એટલે એકસરખી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતી પેઢીઓનો સમૂહ. પરંતુ ઇજારાવાળા બજારમાં ઉત્પાદક કે વેચનાર એક જ હોવાથી તે વાસ્તવમાં પેઢી છે અને આવા ઉદ્યોગમાં પેઢીઓનો સમૂહ પણ આ એક પેઢીથી જ થાય છે માટે કહી શકાય કે ઇજારાવાળા બજારમાં પેઢી એ જ ઉદ્યોગ છે.

6.8 ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ ((Monopolistic Competition))

બજારમાં વાસ્તવમાં, ન તો પૂર્ણ હરીફાઈ જોવા મળે છે કે ન તો પૂર્ણ ઇજારો જોવા મળે છે પણ હકીકતમાં બંનેનું સહઅસ્તિત્વ જોવા મળે છે. એટલે કે થોડો ઇજારો અને થોડી હરીફાઈ હોય છે જે ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ તરીકે ઓળખાય છે. આજના યુગમાં ઇજારાયુક્ત હરીફાઈવાળાં બજારોનું અસ્તિત્વ વધારે પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

6.8.1 વ્યાખ્યા :

(1) પ્રો. ચેમ્બરલીન : ‘પૂર્ણ હરીફાઈ અને પૂર્ણ ઇજારો ન હોય પણ બંનેનું સહઅસ્તિત્વ હોય તેવા બજારને ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ કહેવામાં આવે છે.’

(2) શ્રીમતી રોબિન્સન : ‘જો પ્રત્યેક પેઢી ઇજારદાર બનતી હોય અને સાથે-સાથે તે હરીફાઈ પણ કરતી હોય તેવી બજારની પરિસ્થિતિને અપૂર્ણ હરીફાઈ કહેવાય છે.’

6.9 ઇજારાયુક્ત હરીફાઈનાં લક્ષણો (Characteristics of Monopolistic Competition)

6.9.1 મોટી સંખ્યામાં વેચનારા અને અસંખ્ય ખરીદનારા : પૂર્ણ હરીફાઈમાં અસંખ્ય ઉત્પાદકો કે વેચનારા હોય છે. ઇજારામાં એક જ ઉત્પાદક કે વેચનાર હોય છે, જ્યારે ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં ઘણા ઉત્પાદકો કે વેચનારા હોય છે. એનો અર્થ એમ થાય કે ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં ઉત્પાદકો કે વેચનારા ખૂબ ઓછા કે ખૂબ વધુ નહિ પણ મોટી સંખ્યામાં હોય છે, જેથી ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં હરીફાઈનું તત્ત્વ મોટા પ્રમાણમાં સમાયેલું હોય છે.

જ્યારે ખરીદનારા આ બજારમાં અસંખ્ય હોવાથી તેઓ બજારમાં વ્યક્તિગત ધોરણે કોઈ મોટા ફેરફારો લાવી શકતા નથી. આમ, ખરીદનારા વસ્તુની કિંમત પર પ્રભાવ પાડી શકતા નથી.

6.9.2 વસ્તુ-વિભિન્નતા : વસ્તુ-વિભિન્નતા એ ઇજારાયુક્ત હરીફાઈનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. ‘વસ્તુ-વિભિન્નતા એટલે એક જ પ્રકારની વસ્તુ અન્ય વસ્તુથી સ્વરૂપ, ગુણધર્મ કે ગુણવત્તામાં ભિન્ન છે એમ દર્શાવવું.’ આ બજારમાં ઉત્પાદકો

જે વસ્તુનું ઉત્પાદન કરે છે તે સમાનગુણી કે એકસરખી ન હોઈ નજીવો તફાવત ધરાવે છે. આ બજારમાં વસ્તુઓ આ રંગ, રૂપ, ગંધ, કદ, સ્વાદ, આકાર, વજન, ગુણવત્તા વગેરે દૃષ્ટિએ નજીવો તફાવત હોવાના કારણે તેઓ સમાનગુણી કે એકસરખી વસ્તુ નથી તેવું બની રહે છે. વસ્તુઓને અન્ય વસ્તુઓથી જુદી પાડવા અને વિશિષ્ટ ઓળખ આપવા વસ્તુ-વિભિન્નતા ઉપયોગી છે.

6.9.3 પેઢીઓની મુક્ત અવર-જવર : ઇજારાયુક્ત હરીફાઈવાળા બજારમાં પેઢીઓની મુક્ત અવર-જવરનો અર્થ પેઢીઓનો ઉદ્યોગમાં વિના નિયંત્રણે પ્રવેશ અને નિકાસ; જ્યારે કોઈ એક ઉદ્યોગ અસામાન્ય નફાની સ્થિતિમાં હોય ત્યારે આવા નફાથી આકર્ષાઈ પેઢીઓ મુક્તપણે ઉદ્યોગમાં પ્રવેશે છે, તેમજ જો કોઈ ઉદ્યોગમાં અસામાન્ય ખોટની સ્થિતિ ઊભી થાય તો, પેઢીઓ ખોટના કારણે ઉદ્યોગ છોડી (વ્યવસાય બંધ કરી) જાય છે. આમ, આ બજારમાં પેઢીઓની અવર-જવર ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ હોતો નથી.

ઇજારાયુક્ત હરીફાઈવાળા બજારમાં પેઢીઓની મુક્ત અવર-જવર માત્ર ટૂંકા ગાળામાં જોવા મળે છે, એટલે કે પેઢીઓ ટૂંકા ગાળામાં ઉદ્યોગના નફાથી આકર્ષાઈ પ્રવેશ કરે છે અથવા ખોટને કારણે નિકાસ કરે છે, પરંતુ, લાંબા ગાળે જ્યારે ઇજારાયુક્ત હરીફાઈવાળું બજાર સામાન્ય નફાની સ્થિતિ હાંસલ કરે છે, ત્યારે પેઢીઓની ઉદ્યોગમાં અવર-જવર આપોઆપ બંધ થાય છે. કારણ કે જ્યારે ઉદ્યોગ સામાન્ય નફાની સ્થિતિએ પહોંચે છે, ત્યારે પેઢીઓને આવા ઉદ્યોગમાં પ્રવેશવા માટેનું આકર્ષણ રહેતું નથી અને તેથી પેઢીઓ ઉદ્યોગમાંનો પ્રવેશ બંધ કરે છે. તેવી જ રીતે ઉદ્યોગમાં સામાન્ય નફાની સ્થિતિએ કોઈ પેઢી ખોટ ન કરતી હોઈ તે ઉદ્યોગ છોડી જતી નથી.

6.9.4 વેચાણખર્ચ : ‘વેચાણખર્ચ એટલે વસ્તુના વેચાણ માટે થતો ખર્ચ.’ વેચાણખર્ચમાં વસ્તુનું આકર્ષક અને ઉપયોગી પેકિંગ, વાહનવ્યવહાર-ખર્ચ, વેચાણવેરો, જથ્થાબંધ વેપારી અને છૂટક વેપારીને ચૂકવાતી ખાસ રકમો, શો-રૂમ અને સેલ્સમેન પાછળ થતો ખર્ચ, વેચાણ માટે અપાતી કેટલીક કિંમતની છૂટછાટો, ઇનામો, ભેટ અને સૌથી અગત્યનું જાહેરાત-ખર્ચ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આમ, વેચાણ-ખર્ચ એ ઉત્પાદન-ખર્ચનો ભાગ નથી.

ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં વેચાણ-ખર્ચ એ એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. આ લક્ષણ પૂર્ણ હરીફાઈમાં કે ઇજારાવાળા બજારમાં જોવા મળતું નથી. ઇજારાયુક્ત હરીફાઈવાળા આ બજારમાં ઉત્પાદકો કે વેપારીઓની એક મોટી સંખ્યા વચ્ચે હરીફાઈ થતી હોવાના કારણે ઉત્પાદકો કે વેપારીઓ ખરીદનારા (ગ્રાહકો)ને આકર્ષવાના ઉદ્દેશથી વેચાણ-ખર્ચનો ઉપયોગ કરે છે. વાસ્તવમાં આ બજારની વસ્તુઓમાં રહેલી વિભિન્નતાને કારણે વસ્તુઓને એક ચોક્કસ ઓળખ મળે છે અને તેથી વેચાણ-ખર્ચ શક્ય બને છે. દા.ત., મોબાઈલ, નહાવાના સાબુ વગેરેની વિવિધ પ્રકારની જાહેરાતોનું અસ્તિત્વ જોવા મળે છે.

6.9.5 બિનકિંમત હરીફાઈ : ઇજારાયુક્ત બજાર-હરીફાઈમાં કિંમત હરીફાઈની સાથે બિનકિંમત હરીફાઈ પણ જોવા મળે છે. આ બજારના ઉત્પાદકો અને વેચનારાઓ વસ્તુની માંગ વધારવા માટે વસ્તુની કિંમત સ્થિર રાખી વસ્તુની ગુણવત્તામાં ફેરફારો કરી જાહેરાતના માધ્યમ દ્વારા ખરીદનારાઓ (ગ્રાહકો)ને આકર્ષવા પ્રયત્નો કરે છે. આ ઉપરાંત તેઓ વસ્તુવેચાણ બાદની વિવિધ ગુણવત્તાસભર સેવાઓ પૂરી પાડી ખરીદનારાઓ (ગ્રાહકો)ને આકર્ષે છે. આ પ્રકારનું બિનકિંમત હરીફાઈનું લક્ષણ આ બજારમાં જોવા મળે છે.

6.9.6 બજાર અંગેનું અપૂરતું જ્ઞાન : આ બજારમાં વસ્તુના વેચનારા અને ખરીદનારાઓને બજાર અંગેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોતું નથી. આ બજારમાં નજીકની અવેજીની તમામ વસ્તુઓના ગુણધર્મો અને ગુણવત્તાથી તેઓ માહિતગાર હોતા નથી અને તેથી આ બજારમાં એકસરખા ઉપયોગમાં આવતી નજીકની અવેજી વસ્તુઓની કિંમત ઊંચી અથવા નીચી હોય છે. આમ, બજારમાં નજીકની અવેજી વસ્તુઓની કિંમતો એક સમાન હોતી નથી.

સરવાળે આ એક એવું બજાર છે જ્યાં નજીકની અવેજી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કે વેચાણ કરતી પેઢીઓની મોટી સંખ્યા હોય છે. આ ઉપરાંત આ પેઢીઓમાં વેચાણ-ખર્ચના માધ્યમથી વસ્તુની એક અલગ ઓળખની રચના કરી ઇજારા જેવી સ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે. આમ, આ એક ઇજારાઓની સ્થિતિ ધરાવતી પેઢીઓ વચ્ચેની હરીફાઈ એટલે કે ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ બને છે.

6.10 અલ્પહસ્તક ઈજારો (Oligopoly)

અલ્પહસ્તક ઈજારાને અંગ્રેજીમાં Oligopoly કહે છે જે વાસ્તવમાં ગ્રીક ભાષાના શબ્દ ‘Oligos’ એટલે અલ્પ અથવા થોડા અને ‘Pollein’ એટલે વેચનાર, આ બે શબ્દોનો બનેલો છે. આમ, અલ્પહસ્તક ઈજારાનો અર્થ ‘અલ્પ ઉત્પાદકો કે વેચનારાઓનું બજાર’ થાય છે.

અલ્પહસ્તક ઈજારો એક એવું બજાર છે. જેમાં અલ્પ ઉત્પાદકો કે વેચનારાઓ સમાનગુણી વસ્તુ અથવા નજીકની અવેજી વસ્તુઓના ઉત્પાદન કે વેચાણનું કાર્ય કરે છે. આ બજારમાં હરીફાઈનું પ્રમાણ તીવ્ર કક્ષાનું હોય છે.

6.10.1 વ્યાખ્યા :

(1) પ્રો. સ્ટીગલર : ‘અલ્પહસ્તક ઈજારો એ એવી પરિસ્થિતિ છે કે જેમાં પેઢી પોતાની બજાર અંગેની નીતિ, પોતાના હરીફોની અંદાજિત વર્તણૂકને આધારે બનાવે છે.’

(2) પ્રો. બોમલ : ‘અલ્પહસ્તક ઈજારો એ એક એવું બજાર છે જેમાં અલ્પ વેચનારાઓ પૈકી કેટલાક વેચનારાઓ બજારમાં એટલું મોટું કદ ધરાવે છે કે જે બજારની કિંમતને અસર પહોંચાડી શકે.’

6.11 અલ્પહસ્તક ઈજારાનાં લક્ષણો (Characteristics of Oligopoly)

6.11.1 અલ્પ (થોડા) વેચનારા અને અસંખ્ય ખરીદનારા : અલ્પહસ્તક ઈજારાવાળા બજારમાં ઉત્પાદક કે વેચનાર અલ્પ સંખ્યામાં હોય છે. અહીં પેઢીઓની સંખ્યા ખૂબ જ મર્યાદિત હોય છે. સામાન્ય રીતે આવા બજારમાં પેઢીઓની સંખ્યા બેથી વધુ અને આશરે દસથી વીસ સુધી મર્યાદિત હોય છે. જેના કારણે જૂજ (અલ્પ) વેચનારાઓ બજાર પર ઈજારાશાહી પ્રકારનો કાબૂ ધરાવે છે. માટે આ બજારને અલ્પહસ્તક ઈજારાના નામે ઓળખવામાં આવે છે.

જ્યારે બજારમાં ખરીદનારા અસંખ્ય હોય છે. જેથી વ્યક્તિગત રીતે ખરીદનારનું અસ્તિત્વ ખૂબ નાનું હોય છે. જેના કારણે ખરીદનારાઓ વસ્તુની કિંમત પર અસર પાડી શકતા નથી.

6.11.2 સમાનગુણી કે નજીકની અવેજી વસ્તુ : અલ્પહસ્તક ઈજારાવાળા બજારમાં સમાનગુણી અથવા નજીકની અવેજી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન અને વેચાણ કરવામાં આવે છે. જ્યારે બજારની પેઢીઓ સમાનગુણી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કે વેચાણ કરે છે ત્યારે બજારને સંપૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઈજારો કહેવાય છે. ઉદાહરણ : મીઠું, કૂડ ઓઈલ, ચા વગેરેના વેચનારા; જ્યારે બજારની પેઢીઓ નજીકની અવેજી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન અને વેચાણ કરે છે ત્યારે બજારને અપૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઈજારાવાળું બજાર કહેવાય છે. ઉદાહરણ : ઠંડાં પીણાંનું બજાર, મોટરસાઈકલનું બજાર વગેરે.

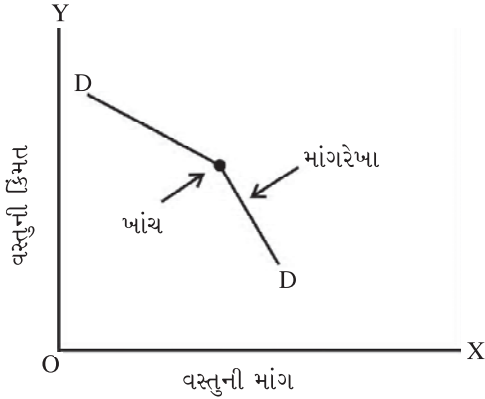
6.11.3 પેઢીઓનો પ્રવેશ : અલ્પહસ્તક ઈજારાવાળા બજારમાં નવી પેઢીઓનો પ્રવેશ અલ્પહસ્તક ઈજારાના પ્રકાર મુજબ મુક્ત કે પ્રતિબંધિત હોય છે. જો બજારમાં મુક્ત અલ્પહસ્તક ઈજારો પ્રવર્તમાન હોય તો તેવા બજારમાં નવી પેઢીઓ માટેનો પ્રવેશ મુક્ત હોય છે અને જ્યારે બજારમાં પ્રતિબંધિત અલ્પહસ્તક ઈજારો પ્રવર્તમાન હોય છે ત્યારે બજારમાં નવી પેઢીઓનો પ્રવેશ પ્રતિબંધિત હોય છે.

6.11.4 વેચાણ-ખર્ચ : ‘વેચાણ-ખર્ચ એટલે વસ્તુના વેચાણ માટે થતો ખર્ચ.’ વેચાણ-ખર્ચમાં વસ્તુનું આકર્ષક અને ઉપયોગી પેકિંગ, વાહનવ્યવહાર-ખર્ચ, વેચાણવેરો, જથ્થાબંધ વેપારી અને છૂટક વેપારીને ચૂકવાતી રકમો, શોરૂમ અને સેલ્સમેન પાછળ થતો ખર્ચ, વેચાણ માટે અપાતી કેટલીક કિંમતની છૂટછાટો, ઈનામો, ભેટ અને સૌથી અગત્યનું જાહેરાત-ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે.

અલ્પહસ્તક ઈજારામાં હરીફાઈ ખૂબ જ તીવ્ર પ્રકારની હોવાથી વેચાણ-ખર્ચ ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ બજારમાં ઉત્પાદકો કે વેપારીઓની મર્યાદિત સંખ્યા વચ્ચે હરીફાઈ થતી હોવાના કારણે ઉત્પાદકો કે વેપારીઓ ખરીદનારા (ગ્રાહકો)ને આકર્ષવાના ઉદ્દેશથી વેચાણ-ખર્ચનો ઉપયોગ કરે છે. વાસ્તવમાં, આ બજારની વસ્તુઓની એક ચોક્કસ ઓળખ હોવાના કારણે વેચાણ-ખર્ચ ખૂબ ઉપયોગી બને છે. દા.ત., કાર-ઉત્પાદકો, ટેલિવિઝન-ઉત્પાદકો વગેરેની વિવિધ પ્રકારની જાહેરાતોનું અસ્તિત્વ જોવા મળે છે.

6.11.5 પરસ્પર અવલંબન : અલ્પહસ્તક ઇજારાવાળા બજારમાં ઉત્પાદકો કે વેચનાર અલ્પસંખ્યામાં એટલે કે જૂજ હોય છે. અહીં ઉત્પાદક કે વેચનારની સંખ્યા ખૂબ ઓછી હોવાના કારણે તેઓ એકબીજા વિશેની જરૂરી માહિતી રાખી શકે છે. દા.ત., કાર-ઉત્પાદકો, ટેલિવિઝન-ઉત્પાદકો આ બજારમાં ઉત્પાદકો અને વેચનારાઓ જ્યારે તેઓ તેમની હરીફ પેઢીઓની વસ્તુઓના પ્રકાર અને ગુણવત્તા ઉપર પણ ખૂબ ઊંડાણપૂર્વકની ચાંપતી નજર (દેખરેખ) રાખે છે. જેના કારણે પેઢી જ્યારે પોતાની વસ્તુની ગુણવત્તા કે કિંમતના સંદર્ભમાં નિર્ણયો લેવા ઇચ્છતી હોય ત્યારે તેને તેના હરીફોની વર્તણૂક પર એક અથવા બીજી રીતે અવલંબે (આધાર) રાખે છે.

6.11.6 કિંમત યુસ્તતા (ખાંચાવાળી માંગરેખા) : અલ્પહસ્તક ઇજારામાં પેઢીઓની સંખ્યા અલ્પ હોય છે અને પેઢીઓ પરસ્પરાવલંબી હોય છે. જેના કારણે જો કોઈ એક પેઢી વસ્તુની કિંમત ઘટાડે તો માંગના નિયમ અનુસાર અન્ય પેઢીઓની વસ્તુની કિંમતની સરખામણીમાં આ પેઢીની વસ્તુ સસ્તી બનતાં તે પેઢીની વસ્તુની માંગમાં વધારો થશે. તેથી હરીફ પેઢીઓની માંગમાં ઘટાડો થશે. જો હરીફ પેઢીઓ આવું ન બનવા દેવા માંગતી હોય તો તેઓને પણ ફરજિયાત કિંમત-ઘટાડો

6.1 ખાંચાવાળી માંગરેખા

અપનાવવો પડે છે. આમ, આ પ્રકારની કિંમત હરીફાઈને કારણે વસ્તુની કિંમત કોઈ એક નિમ્નસ્તરે પહોંચી જાય છે. જ્યાંથી વધુ કિંમતનો ઘટાડો શક્ય બનતો નથી. જ્યારે બીજી તરફ કોઈ એક પેઢી વસ્તુની કિંમત વધારે તો તેની વસ્તુની માંગ ઘટશે જેનો લાભ હરીફ પેઢીઓને થશે. આમ, હરીફ પેઢીઓ કિંમત ઘટાડાને અનુસરે છે, પરંતુ કિંમત વધારો અનુસરતી નથી. જેથી આ બજારમાં વસ્તુની કિંમત કોઈ એક સ્તરે જડ એટલે યુસ્ત બને છે અને આ પરિસ્થિતિને કારણે આ બજારમાં વસ્તુની માંગરેખા ખાંચાવાળી બને છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) સ્થાન આધારિત બજારના કેટલા પ્રકારો હોય છે ?
 (A) એક (B) ત્રણ (C) ચાર (D) સાત
- (2) વાહનવ્યવહાર-ખર્ચનો અભાવ એ કયા બજારનું લક્ષણ છે ?
 (A) પૂર્ણ હરીફાઈ (B) ઇજારો (C) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ (D) અલ્પહસ્તક ઇજારો
- (3) કિંમત ભેદભાવ કયા બજારનું લક્ષણ છે ?
 (A) પૂર્ણ હરીફાઈ (B) ઇજારો (C) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ (D) અલ્પહસ્તક ઇજારો
- (4) કયા બજારમાં પેઢી એ જ ઉદ્યોગ બને છે ?
 (A) પૂર્ણ હરીફાઈ (B) ઇજારો (C) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ (D) અલ્પહસ્તક ઇજારો
- (5) વેચાણ-ખર્ચ કયા બજારનું અગત્યનું લક્ષણ છે ?
 (A) ઇજારો (B) ઊભયપક્ષી ઇજારો (C) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ (D) પૂર્ણ હરીફાઈ
- (6) પરસ્પર અવલંબન કયા બજારમાં જોવા મળે છે ?
 (A) અલ્પહસ્તક ઇજારો (B) ઇજારો (C) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ (D) પૂર્ણ હરીફાઈ

- (7) કિંમત-ચુસ્તતા કયા બજારમાં જોવા મળે છે ?
 (A) પૂર્ણ હરીફાઈ (B) અલ્પહસ્તક ઇજારો (C) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ (D) ઇજારો
- (8) કયા બજારમાં પેઢીઓનો પ્રવેશ બંધ હોય છે ?
 (A) સાદી હરીફાઈ (B) પૂર્ણ હરીફાઈ (C) ઇજારો (D) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ
- (9) સમાનગુણી વસ્તુઓ કયા બજારનું લક્ષણ છે ?
 (A) પૂર્ણ હરીફાઈ (B) ઇજારો (C) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ (D) તીવ્ર હરીફાઈ
- (10) અસામાન્ય નફો કયા બજારનું સામાન્ય લક્ષણ છે ?
 (A) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ (B) અલ્પહસ્તક ઇજારો (C) ઇજારો (D) પૂર્ણ હરીફાઈ
- (11) ખાંચાવાળી માંગરેખા કયા બજારમાં શક્ય છે ?
 (A) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ (B) અલ્પહસ્તક ઇજારો (C) ઇજારો (D) પૂર્ણ હરીફાઈ

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) બજારનો સામાન્ય અર્થ આપો.
- (2) પ્રાદેશિક બજાર એટલે શું ?
- (3) રાષ્ટ્રીય બજાર એટલે શું ?
- (4) પૂર્ણ હરીફાઈ એટલે શું ?
- (5) ઇજારો એટલે શું ?
- (6) વેચાણ-ખર્ચ એટલે શું ?
- (7) વસ્તુ-વિભિન્નતાનો અર્થ આપો.
- (8) અલ્પહસ્તક ઇજારાની વ્યાખ્યા આપો.
- (9) કિંમત સ્વિકારનાર એટલે શું ?
- (10) કયા બજારમાં પેઢીઓનો પ્રવેશ પ્રતિબંધિત હોય છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) પૂર્ણ હરીફાઈના સંદર્ભમાં વાહનવ્યવહાર-ખર્ચ સમજાવો.
- (2) ઇજારાના સંદર્ભમાં પેઢી એ જ ઉદ્યોગ સમજાવો.
- (3) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ એટલે શું ?
- (4) કિંમત-ભેદભાવનો અર્થ સમજાવો.
- (5) પરસ્પર અવલંબનનો અર્થ સમજાવો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈનાં ત્રણ લક્ષણો સમજાવો.
- (2) અલ્પહસ્તક ઇજારાનાં ત્રણ લક્ષણો સમજાવો.
- (3) કિંમત-ચુસ્તતા વિશે સમજાવો.
- (4) હરીફાઈ આધારિત બજારનું વર્ગીકરણ કરો.
- (5) પૂર્ણ હરીફાઈ અને ઇજારાનો તફાવત આપો.
- (6) ઇજારો અને ઇજારાયુક્ત હરીફાઈનો તફાવત આપો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) બજારનો અર્થ સમજાવી તેનાં લક્ષણો જણાવો.
- (2) બજારનું વર્ગીકરણ : સ્થાન આધારિત અને જથ્થા આધારિત સમજાવો.
- (3) પૂર્ણ હરીફાઈનાં લક્ષણો સમજાવો.
- (4) ઈજારાનાં લક્ષણો સમજાવો.
- (5) અલ્પ હસ્તક ઈજારાનાં લક્ષણો સમજાવો.

પારિભાષિક શબ્દો

પૂર્ણ હરીફાઈ (Perfect Competition)	: સમાનગુણી વસ્તુના અસંખ્ય ખરીદનારા અને વેચનારા હોવાથી કોઈ એક કે થોડા ઉત્પાદકો વસ્તુની કિંમત પર અસર પાડી શકે નહિ તેવું બજાર એટલે પૂર્ણ હરીફાઈ-વાળું બજાર.
ઈજારો (Monopoly)	: વસ્તુનો એક જ વિકેતા હોય તેવું બજાર.
ઈજારાયુક્ત હરીફાઈ (Monopolistic Competition)	: નજીકની અવેજી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતી પેઢીઓ જે પોતાની વસ્તુમાં ઉત્પાદનમાં ઈજારો ધરાવે છે અને તેને વેચવા માટે હરીફાઈ કરે છે તેવું બજાર.
ઉત્પાદન-પ્રક્રિયા (Production Process)	: વસ્તુના સ્થળ, સ્વરૂપ કે સમયમાં બદલાવ દ્વારા તુષ્ટિગુણ કે ઉપયોગિતા વધારવાની પ્રક્રિયા એટલે ઉત્પાદન-પ્રક્રિયા.
બજાર (Market)	: ‘વસ્તુ કે સેવાના ખરીદ-વેચાણના હેતુથી ખરીદનાર અને વેચનાર એકબીજાના પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સંપર્કમાં આવે તે વ્યવસ્થા એટલે બજાર.’
કિંમત સ્વીકારનાર (Price Taker)	: પૂર્ણ હરીફાઈવાળા બજારમાં પેઢીને કિંમત સ્વીકારનાર કહે છે. જ્યાં કિંમત સ્વીકારનાર એ એવી પેઢી છે. પોતાના જથ્થામાં પરિવર્તન કરીને વસ્તુની કિંમતને પ્રભાવિત કરી શકતી નથી અને બજારમાં વસ્તુની માંગ અને પુરવઠા દ્વારા નક્કી થતી કિંમતને સ્વીકારી વસ્તુનું વેચાણ કરે છે.
કિંમત નક્કી કરનાર (Price Maker)	: ઈજારાવાળા બજારમાં એક માત્ર વસ્તુ વેચનાર પેઢીને કિંમત નક્કી કરનાર કહે છે. જ્યાં વસ્તુ વેચનાર પેઢીને કોઈ હરીફાઈનું તત્ત્વ નહતું નથી માટે તે વસ્તુની કિંમત ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ ધરાવે છે. જેથી ઈજારાવાળા બજારમાં વસ્તુ વેચનાર પેઢીને કિંમત નક્કી કરનાર (Price Maker) કહે છે.
અસામાન્ય નફો (Super Normal Profit)	: જો કોઈ બજાર પેઢીના સરેરાશ ખર્ચથી સરેરાશ આવક ($AC < AR$) ઊંચી હોય ત્યારે પેઢીને મળતા નફાને

	અસામાન્ય નફો કહે છે.
કિંમત-ભેદભાવ (Price Discrimination)	: એક સમાન વસ્તુની કે સેવાની જુદી-જુદી કિંમત વસૂલવી અથવા જુદા-જુદા ખરીદનારાઓ પાસેથી વસ્તુની જુદી-જુદી કિંમત વસૂલવી કે વસ્તુના જુદા-જુદા ઉપયોગ અનુસાર જુદી-જુદી કિંમત વસૂલવાની પ્રક્રિયાને કિંમત-ભેદભાવ કહે છે.
વેચાણ-ખર્ચ (Selling Cost)	: વસ્તુના વેચાણ માટે થતા ખર્ચને વેચાણ-ખર્ચ કહે છે.
પરસ્પરાવલંબન (Interdependence)	: અલ્પહસ્તક ઇજારાવાળા બજારમાં વેચનારની સંખ્યા ખૂબ ઓછી હોવાથી તેઓ તેમના હરીફ એવા એક-બીજાની જરૂરી માહિતી રાખે છે અને તે સંદર્ભના નિર્ણયો લે છે. પેઢીઓના આવા વર્તનને પરસ્પર અવલંબન (પરસ્પરાવલંબન) કહે છે.
કિંમત-ચુસ્તતા (Price Stickiness)	: બજારમાં વસ્તુની કિંમત જ્યારે કોઈક સ્તરે સ્થિર એટલે કે જડ બને છે ત્યારે તેવી સ્થિર કિંમતને કિંમત-ચુસ્તતા કહેવાય છે.
ઉત્પાદનનાં સાધનોની ગતિશીલતા (Mobility of Factors of Production)	: ઉત્પાદનનાં ચાર સાધનો (શ્રમ, મૂડી, નિયોજક અને જમીન) જ્યારે ભૌગોલિક, વ્યાવસાયિક અને ઉપયોગની દૃષ્ટિએ ફેરફાર સ્વીકારે છે. ત્યારે તેને તે ઉત્પાદનના સાધનની ગતિશીલતા કહેવાય છે.
પેઢી (Firm)	: પેઢી એટલે વસ્તુ કે સેવાનું ઉત્પાદન કે વેચાણ કરતું એક સ્વતંત્ર એકમ.
ઉદ્યોગ (Industry)	: એકસરખી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતી પેઢીઓનો સમૂહ.

•

● પ્રસ્તાવના	7.3 સ્વાતંત્ર્ય પછીનું ભારતીય અર્થતંત્ર
7.1 પ્રાચીન ભારત	7.3.1 માથાદીઠ આવક
7.1.1 રોજગારીનું માળખું	7.3.2 ખેતી
7.1.1.1 ખેતી	7.3.3 ઉદ્યોગો
7.1.1.2 ઉદ્યોગ	7.3.4 સેવાક્ષેત્ર
7.1.1.3 સેવા	7.3.5 વસતિ
7.1.2 રાષ્ટ્રીય આવક (આર્થિક સમૃદ્ધિ)	7.3.6 ગરીબી
7.2 સ્વાતંત્ર્ય પહેલાંનું ભારતનું અર્થતંત્ર	7.3.7 બેકારી
7.2.1 રેલવે	7.3.8 માનવવિકાસ
7.2.2 માર્ગ-પરિવહન	7.4 વિકાસમાન ભારતીય અર્થતંત્રનાં લક્ષણો
7.2.3 બેન્કો	7.4.1 આર્થિક વૃદ્ધિ
7.2.4 સામાજિક માળખું	7.4.2 રાષ્ટ્રીય આવકમાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો ફાળો
7.2.5 ખેતી	7.4.3 માથાદીઠ આવક
7.2.6 મહેસૂલના દર	7.4.4 રોજગારીનું સ્તર
7.2.7 કરવેરાના ઊંચા દરો	7.4.4.1 પ્રાથમિક ક્ષેત્ર
7.2.8 જકાતના વિવિધ દરો	7.4.4.2 ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર
7.2.9 ઉદ્યોગનીતિ	7.4.4.3 સેવાક્ષેત્ર
7.2.10 આર્થિક શોષણ	7.4.5 પાયાની સુવિધાઓમાં વૃદ્ધિ
7.2.11 હસ્તકલા કારીગરનું શોષણ	7.4.5.1 સિંચાઈની સગવડ
7.2.12 મૂડીરોકાણ-પ્રવાહ	7.4.5.2 શિક્ષણની સુવિધા
7.2.13 વિવિધ ભરણાંનો બોજો	7.4.5.3 વીજળીની સુવિધા
	7.4.5.4 રોડ-રસ્તાની સુવિધા
	7.4.5.5 રેલવેની સુવિધા

પ્રસ્તાવના (Introduction)

ભારત વિશ્વમાં સાંસ્કૃતિક ભવ્યતા ધરાવતો દેશ છે. જે તેની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા છે. વિશ્વની સૌથી મોટી લોકશાહી શાસન-વ્યવસ્થા ધરાવે છે, જેમાં વિવિધ જાતિ, ધર્મ, ભાષાઓ, સંસ્કૃતિ સાથે વિવિધતામાં એકતાનાં દર્શન થતા જોવા મળે છે.

ભારત દેશનું નામ મહાભારત પુરાણના આદિ પર્વમાં થયેલ ઉલ્લેખ મુજબ રાજા દુષ્યંત અને રાણી શકુંતલાના પુત્ર રાજા ભરતના નામ પરથી રાખવામાં આવ્યું છે. ભારત દેશ ખેતી, ઉદ્યોગ અને વેપારક્ષેત્રે સક્ષમ હોવાને કારણે ધનવાન દેશ હતો જેથી ભારત દેશ ભૂતકાળમાં ‘સોને કી ચિડિયા’ના નામે ઓળખાતો હતો.

ભારતની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈ ભારત પર ઘણાં આક્રમણો થયાં. ઘણી ધન-સંપત્તિ લૂંટી અને ધીમે-ધીમે ભારત પર સત્તા પકડાઈ ગઈ. વર્ષ 1526થી 1858 એટલે કે 16મી સદીની શરૂઆતથી 19મી સદીના મધ્ય સુધી મુઘલ સામ્રાજ્યનું શાસન પૂર્ણ અથવા આંશિકપણે ભારત દેશ પર ચાલુ રહ્યું. આ ઉપરાંત ભારતમાં વેપાર અર્થે આવેલા ફ્રેંચ, પોર્ટુગીઝ, ડચ અને અંગ્રેજો જેવા

વિદેશીઓ પૈકી અંગ્રેજોએ 1757થી 1947 સુધી ભારતમાં પોતાનું અધિપત્ય જમાવ્યું, જેમાં 1757થી 1858 સુધી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો સમયગાળો અને 1858થી 1947 સુધી બ્રિટિશ શાસનના સમયગાળા તરીકે ઓળખાય છે. આમ, અંગ્રેજોએ ભારત દેશ પર 18મી સદીના મધ્યથી 20મી સદીના મધ્ય સુધી પોતાનું સામ્રાજ્ય આંશિક અથવા પૂર્ણપણે ચલાવ્યું અને અંતે 15મી ઓગસ્ટ, 1947ના રોજથી ભારત સ્વતંત્ર દેશ તરીકે પ્રસ્થાપિત થયો.

7.1. પ્રાચીન ભારત (Ancient India)

પ્રાચીન ભારત એટલે હિંદુસ્તાન. હિંદુસ્તાનમાં વિશ્વની બે મહાન પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ - સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ અને આર્ય સંસ્કૃતિનો સમન્વય હતો. આ દેશ વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ ધરાવતા દેશો પૈકીનો દેશ છે એવું હડપ્પા અને મોહેન-જો-દડો નામના સ્થળેથી મળી આવેલ સંસ્કૃતિના અવશેષો પરથી સાબિત થાય છે.

પ્રાચીન ભારતની આર્થિક સમૃદ્ધિ વિશ્વના દેશોની આંખો આંજી દે તેવી હતી. તેના કારણે વિશ્વમાં ભારત પ્રાચીન સમયથી ખેતીની વૈવિધ્યતા અને આધુનિકતા ધરાવતો દેશ હતો. ભારતના ખેડૂતો સાહસિક અને સમૃદ્ધ હતા. જ્યારે ભારતના ઉદ્યોગો પણ કોઈ દષ્ટિકોણથી નીચા ઊતરતા ન હતા. એક સમયે ભારતના ઉદ્યોગોનો વિશ્વમાં ડંકો વાગતો હતો. ભારત કાપડ ઉદ્યોગ, શણ ઉદ્યોગ, કોલસા ઉદ્યોગ, ગળી ઉદ્યોગ, ચા ઉદ્યોગ, કોફી ઉદ્યોગ, રબર ઉદ્યોગ એમ વિવિધ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે વિકસિત હતું, જેમાં ભારત સુતરાઉ કાપડના ઉત્પાદન અને નિકાસક્ષેત્રે અગ્રેસર હતું. જ્યારે ત્રીજા પક્ષે ભારતનો વેપાર વિશ્વ પ્રસિદ્ધિ પામી ચૂક્યો હતો. પ્રાચીન સમયમાં વિદેશ જવા માટેની ખૂબ અગવડતાઓ હોવા છતાં ભારતીય વેપારીઓ જળમાર્ગે વિશ્વના દેશોમાં ભારતના મરી-મસાલા, તજ-તેજાના, સુતરાઉ કાપડ, મલમલ કાપડ તેમજ ગરમ કાપડ વગેરેનું વેચાણ કરતાં અને અદ્ભુત નાણાંનું સર્જન કરતા હતા. આમ, સરવાળે એમ કહી શકાતું કે ભારત ખેતી, ઉદ્યોગ અને વેપારક્ષેત્રે વિકસિત હતો, જે આર્થિક સંપન્નતાનું પ્રતીક હતું.

7.1.1 રોજગારીનું માળખું : પ્રાચીન ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ હતો. તેમ છતાં, પ્રાચીન ભારત ખેતી ઉપરાંત ઉદ્યોગોની દષ્ટિએ સમૃદ્ધ હતો. ભારતની મોટા ભાગની વસ્તી ખેતી પર નભતી હતી અને દેશ મુખ્યત્વે ગ્રામ અર્થતંત્ર આધારિત હતો.

7.1.1.1 ખેતી : ભારતની ખેતી ખૂબ વૈવિધ્યપૂર્ણ અને સમૃદ્ધ હતી. જેના કારણે ગ્રામ્ય વિસ્તારો સ્વાવલંબી હતા. ગ્રામ્ય વસ્તી પોતાની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ જેવી કે અનાજ, શાકભાજી, ફળ-ફળાદી, કપડાં, પગરખાં, પશુપાલન અને ખેતીજન્ય વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતા હતા. જેના કારણે તેઓનું જીવન ખૂબ સુખાકારીવાળું હતું.

7.1.1.2 ઉદ્યોગો : ઇતિહાસકાર ટી રાયચૌધરીના મત મુજબ ‘19મી સદી પહેલાં ભારત ઔદ્યોગિક પેદાશોનું ઉત્પાદન કરનાર અગ્રગણ્ય દેશ હતો.’ ભારત મુખ્યત્વે સુતરાઉ અને મલમલ કાપડની નિકાસ કરતો હતો. આ ઉપરાંત કાચું રેશમ, ગરમ કપડાં, શાલ, તાડપત્રીઓ, મૂર્તિઓ, ગળી વગેરેનું ઉત્પાદન અને નિકાસ ભારતમાંથી કરવામાં આવતી હતી.

7.1.1.3 સેવા : લગભગ ઈ.સ. પૂર્વે 600ના પ્રાચીન ભારતમાં વિવિધ ચિલ્નોવાળા સિક્કા બનાવવામાં આવતા હતા. ખાસ કરીને આ સમયમાં વિવિધ વેપારી ગતિવિધિઓ તેમજ શહેરીવિકાસ માટે સીમાચિહ્ન રૂપ કામકાજ કરવામાં આવ્યું. રાજકીય એકતા, સામર્થ્ય તેમજ સૈન્ય-સુરક્ષાને કારણે ખેત-ઉત્પાદકતામાં અને વેપારમાં અસાધારણ વૃદ્ધિ નોંધવામાં આવી. **ઉદાહરણ :** લોથલ ખાતે મળેલ નગર-વ્યવસ્થાના પુરાવાઓ.

7.1.2 રાષ્ટ્રીય આવક (આર્થિક સમૃદ્ધિ) : આર્થિક ઇતિહાસકાર અંગુસ મેડિશનના જણાવ્યા પ્રમાણે ભારત વિશ્વનું સૌથી મોટું અર્થતંત્ર હતું. મૌર્યરાજાના સમયગાળામાં ભારતીય અર્થતંત્રમાં ઘણા અગત્યના અને વિકાસલક્ષી નિર્ણયો લેવામાં આવ્યા અને આ એક એવો સમય હતો જ્યારે આખું ભારત એક રાજાના નેજા હેઠળ આવ્યું. 16મી સદીના મુઘલ શાસન દરમિયાન ભારતીય અર્થતંત્ર વિશ્વના આવકના 25 % આવક ધરાવતું હતું. 17મી સદીના અંત સુધીમાં મુઘલ શાસન વિકાસ પામ્યું અને દક્ષિણ એશિયાનું 90 % શાસન તેમની સત્તામાં આવ્યું. જેના કારણે એકસમાન કરવેરા અને જકાત નાંખવામાં આવી. વર્ષ ઈ.સ. 1700માં ઔરંગઝેબના શાસનકાળમાં ભારતની રાષ્ટ્રીય આવક 10 કરોડ પાઉન્ડ થઈ હતી અને ત્યાર બાદ વિદેશી પ્રજાનું ભારત દેશમાં વેપાર અર્થે આગમન થયું.

આમ, ભારતનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં સુવર્ણકાળનાં લક્ષણો જોવામાં આવતાં હતાં.

7.2. સ્વાતંત્ર્ય પહેલાંનું ભારતનું અર્થતંત્ર (Indian Economy before Independence)

અંગ્રેજો ભારતમાં આવ્યા ત્યારે ભારતીય ખેતી, ઉદ્યોગો અને વેપાર જાહોજલાલી ભોગવતા હતા. ભારતનું નામ વિશ્વ વિખ્યાત હતું. ભારતનાં સુતરાઉ કાપડ, મલમલ કાપડ, તાંબા-પિત્તળનાં વાસણો, ગરમ કપડાં, મરી-મસાલા, તેજાના, લોખંડનાં ઓજારો વગેરેની વિશ્વનાં બજારોમાં માંગ હતી. ભારતના ગ્રામ્ય વિસ્તારો સુખી અને સંપન્નતા સાથે સ્વાવલંબી હતા. ગૃહ ઉદ્યોગો અને નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો વ્યવસ્થિત વિકાસ થયો હતો. ભારતના વેપારમાં નિકાસો પ્રાધાન્યતા ધરાવતી હતી. આમ, ભારતનો આ એક સુવર્ણ કાળ હતો. જેના કારણે વિદેશી પ્રજાનું ભારત પ્રતિ આકર્ષણ વધ્યું અને પ્રથમ વાર વેપાર અર્થે તેઓનું ભારતમાં આગમન થયું.

ભારતમાં આવેલ વિદેશી પ્રજામાં ફ્રેંચ, ડચ, પોર્ટુગીઝ અને અંગ્રેજો વગેરે હતા. શરૂઆતમાં તેઓ માત્ર વેપાર પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા હતા પરંતુ, સમય જતાં આ વિદેશી પ્રજાઓ વચ્ચે ઘર્ષણ વધ્યું અને તેના કારણે પોતાની તાકાતનું પ્રદર્શન કરવા સૈન્યનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. જે પૈકી અંગ્રેજ સૈન્ય વધુ શિસ્તના આગ્રહી હોવાથી તેમજ તેમને ઈંગ્લેન્ડનો રાજકીય સાથ મળતાં તેઓએ ધીરે-ધીરે ભારતમાં સત્તા હાંસલ કરવા તરફ પ્રયાણ કર્યું અને આમ, વર્ષ 1757થી 1947 સુધી ભારતને અંગ્રેજ (બ્રિટિશ) શાસનનો ભોગ બનવું પડ્યું.

બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારતને ઓછા પ્રમાણમાં સારાં પરિણામો અને વધુ પ્રમાણમાં ખરાબ પરિણામોનો સામનો કરવો પડ્યો જે નીચે મુજબ છે :

7.2.1 રેલવે : બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારતને મળેલ રેલવે લાભ આપનારી વ્યવસ્થા બની. ભારતના વાહનવ્યવહારને ઝડપી અને સુદૃઢ બનાવવામાં રેલવેએ ખૂબ સુંદર ભાગ ભજવ્યો. રેલવેની શરૂઆત 16મી એપ્રિલ, 1853ના રોજ બોરીબંદર (આજનું મુંબઈ CST)થી થાણેના પ્રથમ રૂટ દ્વારા થઈ, જે 1947 સુધીમાં 53,000 કિમી લંબાઈ ધરાવતી હતી અને 68 લાખ પ્રવાસીઓને લાભ આપનારી ખાનગી સંસ્થા હતી.

7.2.2 માર્ગ-પરિવહન : અંગ્રેજોના શાસન દરમિયાન 1855માં જાહેર બાંધકામ ખાતા (PWD)ની રચના કરવામાં આવી હતી. ભારતમાં રોડ-રસ્તા બાંધકામની જવાબદારી બ્રિટિશ શાસને ઉપાડી, 19મી સદીના અંત સુધીમાં કુલ 2,78,420 કિમી રસ્તા હતા તે વધીને 1943 સુધીમાં રસ્તાની લંબાઈ 4,47,105 કિમી થઈ હતી. જે પૈકી 32 % પાકા રસ્તા અને 68 % કાચા રસ્તા હતા.

7.2.3 બેન્કો : વર્ષ 1770માં ખાનગી ક્ષેત્રમાં બેન્કની શરૂઆત થઈ. જે 1946 સુધીમાં 700થી વધુ સંખ્યામાં વિકસી, 1935માં ભારતીય રીઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા (RBI)ની રચના થઈ જે નોંધનીય બાબત હતી.

7.2.4 સામાજિક માળખું : અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન થયેલ અન્ય ગણનાપાત્ર કાર્યોમાં બાળકોને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ નાબૂદ કરવામાં, પીંઢારાનો નાશ કરવામાં અને સતીપ્રથાનો રિવાજ રોકવામાં ભારતીયોને આપેલ સાથ-સહકાર ગણનાપાત્ર ગણવામાં આવે છે.

7.2.5 ખેતી : અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન ભારતીય ખેડૂતો પાસેથી ઊંચા દરે લેવાતું જમીન મહેસૂલ, જમીનદારોની પ્રથાને પ્રોત્સાહન, ખેડ હકને સુરક્ષા અને સલામતી ન આપવી વગેરે દ્વારા ખેડૂતોનું ભારે શોષણ થયું. જેથી ભારતીય ખેડૂતો ગરીબ બન્યા અને કેટલાક ખેતમજૂર બની ગયા. આ ઉપરાંત ખેતીનો પોતાના સ્વાર્થ માટે ઉપયોગ શરૂ કરાવ્યો જેના લીધે ખેડૂતોને ખૂબ નુકસાન થયું. અંતે બ્રિટિશ શાસનને કારણે ખેતી અને ખેડૂતો પામ્યાલ થયા. આ ઉપરાંત, બ્રિટનની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ બાદ કાપડ ઉદ્યોગમાં ગળીની જરૂરિયાતમાં વધારો થયો તેથી બ્રિટિશ સરકારે ગળીનું ઉત્પાદન અને નિકાસ વધે તેવા પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ, ગળીનું ઉત્પાદન કરનારા ખેડૂતોને વાવેતર માટે ધિરાણ અપાતું ન હતું અને જો પાક નિષ્ફળ જાય તો ધિરાણ ભરપાઈ ન કરી શકવાથી ખેડૂતો દેવાદાર બની ગયા અને આમ, ખેડૂતોના હાલ બેહાલ થયા.

7.2.6 મહેસૂલનો દર : ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ વિભિન્ન રાજાઓ પાસેથી મહેસૂલ ઉઘરાવવાની સત્તા મેળવીને ભારતના જમીન-માલિકો પાસેથી ઊંચા દરે મહેસૂલ ઉઘરાવવાનો પરવાનો મેળવ્યો, જે જમીનદારો પાસે હતો. બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા ખેડૂતની ખેતીની આવકના અડધો ભાગ જેટલા ઊંચા દરે મહેસૂલ ઉઘરાવવાની નીતિ ઘડવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત મહેસૂલ ઉઘરાવવામાં બ્રિટિશ સરકાર જુલમી હતી. તે ખેડૂતોને દંડ કરતી, મિલકત જપ્ત કરતી અથવા ખેડાણ હેતુથી આપેલ જમીન પાછી લઈ લેતી હતી. આમ, આવા મનસ્વી નિર્ણયોથી ભારતીય ખેતીને પારાવાર નુકસાન થયું.

7.2.7 કરવેરાના ઊંચા દરો : બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન કરવેરાની આવક અંગે દાદાભાઈ નવરોજીની ગણતરી મુજબ 1876માં ઊંચી આવકવાળા બ્રિટનમાં કરવેરા દ્વારા રાષ્ટ્રીય આવકના 8 % જેટલો હિસ્સો આપતા હતા જ્યારે બ્રિટિશ સરકાર ભારતમાં નીચી આવકવાળા પાસેથી 15 % જેટલો રાષ્ટ્રીય આવકનો હિસ્સો કરવેરારૂપે ઉઘરાવતી હતી. દા.ત., મીઠા પરનો કરવેરો. ભારતમાં મીઠું દરિયાકાંઠે અને રણપ્રદેશમાં સરળતાથી મળતું હતું તેમ છતાં બ્રિટિશ સરકાર ઈંગ્લેન્ડથી જહાજો દ્વારા મીઠું ભારત લાવતી હતી અને તે ભારતમાં વેચતી હતી; જ્યારે ભારતમાં પાકેલા મીઠા પર ઊંચો કરવેરો લેવાતો જેથી એક તરફ બ્રિટિશ શાસનને કરવેરાની આવક થાય અને બીજી તરફ ભારતીય મીઠું મોંઘું હોવાથી તે ઓછું વેચાય તો બ્રિટનને તેનો લાભ થાય. આથી જ ગાંધીજીએ દાંડીકૂચ કરીને સવિનય મીઠાનો સત્યાગ્રહ કર્યો હતો.

7.2.8 જકાતના વિવિધ દરો : આયાત અને નિકાસ થતી વસ્તુઓ પર જે કરવેરો નાંખવામાં આવે છે તેને જકાત કહે છે. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મુઘલ બાદશાહ પાસેથી 1716માં સનદ (પરવાનગી) મેળવીને તે પ્રદેશ પૂરતી જકાતોમાં માફી મેળવી હતી. તેનાથી વિરુદ્ધ ભારતીય વેપારીઓને વિવિધ પ્રદેશની જકાત ભરવી પડતી હતી. દા.ત., ભારતના સુતરાઉ કાપડની નિકાસ પર 15 % જકાત અને બ્રિટનથી આવતા સુતરાઉ કાપડ પર માત્ર 2.5 % જકાત નાંખવામાં આવતી હતી. આ ભેદભાવ ભરી જકાતનીતિએ ભારતના સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યોગને બરબાદ કર્યો. આમ, આવી નીતિથી સમગ્ર ભારતીય ઉદ્યોગોની પડતી થઈ.

7.2.9 ઉદ્યોગનીતિ : બ્રિટનમાં ઈ. સ. 1750થી 1830ના સમયગાળા દરમિયાન ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઈ. તે સમયગાળા દરમિયાન બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ભારતમાં સત્તા સ્થાપિત કરવાની શરૂઆત કરી દીધી હતી. જ્યારે ઈ. સ. 1858 સુધીમાં દેશનો ઘણો ભાગ અંગ્રેજોના શાસન હેઠળ આવી ગયો હતો. જેથી બ્રિટિશ શાસન હેઠળના ભારતીય વિસ્તારોમાં બ્રિટિશ સરકારે બ્રિટનની ઉત્પાદિત વસ્તુઓ વધુ ને વધુ વેચાય તેવી નીતિ અપનાવી હતી. જેથી ભારતીય ઉદ્યોગ સાહસિકો નિરુત્સાહી બન્યા અને વિકાસના માર્ગે આગળ વધવાને બદલે પડતી થઈ. જેથી ભારતીય ઉદ્યોગો પડી ભાંગ્યા અને તેના કારણે શ્રમિકોની બેકારી વધી જે તેમને ફરી ખેતી તરફ વાળવામાં કારણભૂત બની. જેથી શ્રમિકોનું ખેતી ઉપર પણ ભારણ વધ્યું.

7.2.10 આર્થિક શોષણ : બ્રિટિશ અર્થતંત્રને સુદૃઢ કરવાના આશયથી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની અને બ્રિટિશ સરકારે એવા પ્રકારની વ્યૂહરચનાઓ અપનાવી કે જેના દ્વારા માત્ર બ્રિટિશ અર્થતંત્રને લાભ થાય. તેઓએ ખાસ કરીને એવી વેપાર-નીતિઓ અપનાવી. જેના દ્વારા ભારતીય સાધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ કરી બ્રિટનના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય. આ ઉપરાંત તેમની ખેતનીતિ અને ઔદ્યોગિક નીતિઓ પણ બ્રિટનમાં વિકાસને પ્રોત્સાહકરૂપ હતી. જેમકે ભારતના ભોગે બ્રિટિશ ઉદ્યોગોને જરૂરી કાચો માલ મળી રહે એ હેતુથી ભારતીય ખેતીનું વેપારીકરણ કરવામાં આવ્યું, જેથી બ્રિટિશ અર્થતંત્રને અનુકૂળ વસ્તુઓ અને સેવાઓ મળી રહે.

7.2.11 હસ્તકલા કારીગરનું શોષણ : વિવિધ હસ્તકલા વસ્તુઓના વેચાણ દ્વારા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ભારે આવક ઊભી કરવા ઈચ્છતી હતી. જેથી તેણે આંતરિક વેપારમાં ઈજારાનો લાભ લઈ હસ્તકલાના કારીગરો પાસેથી બજારકિંમત કરતાં 15થી 40 % ઓછી કિંમતે વસ્તુ ખરીદી લેતાં અને જો કારીગરો પોતાની વસ્તુઓ નીચા ભાવે આપવા આનાકાની કરતા તો તેઓ પર અંગ્રેજો દ્વારા શારીરિક જુલમ કરવામાં આવતો.

7.2.12 મૂડીરોકાણ પ્રવાહ : બ્રિટિશ શાસન દ્વારા ભારતની અને બ્રિટનની જે મૂડીનું રોકાણ કરવામાં આવ્યું તેની દિશા બ્રિટન તરફી અને ભારતવિરોધી રાખવામાં આવી, એટલે કે આ મૂડીરોકાણથી ભારત પર અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય કાયમ રહે અને બ્રિટિશ અર્થતંત્રને તેનો સઘળો લાભ મળે તેવું પ્રયોજન કરવામાં આવ્યું. દા.ત., રસ્તા અને રેલવે પાછળ થયેલું જંગી મૂડીરોકાણ. આ મૂડીરોકાણ પાછળનો મુખ્ય હેતુ બ્રિટનમાં કાચા માલની આયાતને, ભારતમાં તૈયાર વસ્તુની નિકાસને અને લશ્કરી હેરફેરને અનુકૂળ રહે તેવા રસ્તા અને રેલવે રૂટ તૈયાર કરવાનો હતો. તદુપરાંત રેલવે માટેના ઉચ્ચ તજજ્ઞો અને અધિકારીઓને બ્રિટનથી ઊંચા દરે ભારતમાં લાવવામાં આવ્યા. બ્રિટિશ શાસન દ્વારા શિક્ષણ પાછળ મૂડીરોકાણ કરી બ્રિટિશ સરકારને અનુકૂળ એવા કારકૂનો મળી રહે તેવું જ શિક્ષણ આપતું મૂડીરોકાણ ખર્ચ કરવામાં આવ્યું અને આ તમામ મૂડીરોકાણ ખર્ચને ઊંચા વ્યાજદરે બ્રિટનમાંથી મૂડી લાવી ગોઠવવામાં આવ્યું અને તેનો સમગ્ર ભોજો ભારતના માથે જ લાદવામાં આવ્યો.

7.2.13 વિવિધ ભરણાંનો બોજો : ભારતે બ્રિટિશ હકૂમત-વહીવટનો ચાર્જ પણ ચૂકવવો પડતો હતો જે ‘હોમ ચાર્જિસ’ એટલે કે ભરણા તરીકે ઓળખાતો હતો. ભારતે બ્રિટિશરોને આવી કેટલીક ચૂકવણીઓ કરવી પડતી હતી, જેમકે બ્રિટિશ અધિકારીઓનાં પગારો તથા પેન્શન, ભથ્થાઓ, લશ્કરનું ખર્ચ, દેવા પર વ્યાજની ચૂકવણી વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. જેના આધારે બનતું બજેટ બ્રિટનમાં રજૂ થતું. ઈ.સ. 1924-25નાં વર્ષોમાં 300 લાખ પાઉન્ડ જેવી જંગી રકમ ચૂકવવી પડી હતી; જે ઈ.સ. 1945માં 1350 લાખ પાઉન્ડ થવા પામી હતી. આવી વિશિષ્ટ ચૂકવણીઓને આધારે ભારત ગરીબ અને ભારતના ભોગે બ્રિટન ધનવાન બની રહ્યું હતું.

અંતે, 15મી ઑગસ્ટ, 1947ના રોજ અંગ્રેજો જ્યારે ભારત છોડીને ગયા ત્યારે ભારતના ખેતી, ઉદ્યોગ અને વેપાર વગેરેની ભારે કંગાળ સ્થિતિ થવા પામી હતી. લગભગ દોઢ સો વર્ષના ગાળામાં દેશની માથાદીઠ આવક ઘટવા પામી હતી અને ભારતીય અર્થતંત્ર જે ઇંગ્લેન્ડ કરતાં સમૃદ્ધ હતું તે બ્રિટિશ શાસનના શોષણને કારણે ઇંગ્લેન્ડની સરખામણીએ ખૂબ ગરીબ બન્યું હતું.

7.3 સ્વાતંત્ર્ય પછીનું ભારતીય અર્થતંત્ર (Indian Economy after Independence)

આઝાદી પછી ભારતનું અર્થતંત્ર વિકાસના પંથે રહ્યું છે જે બાબતો નીચેનાં લક્ષણો દ્વારા સ્પષ્ટ કરીએ :

7.3.1 માથાદીઠ આવક : ભારતની માથાદીઠ આવક (માનવવિકાસ અહેવાલ, 2014 મુજબ) વર્ષ 2013માં 5150 ડોલર હતી. જે ચીનની માથાદીઠ આવક 11,477 ડોલર, શ્રીલંકાની 9250 ડોલર, અમેરિકા 52,308 ડોલર અને નોર્વેની 63,909 ડોલર કરતાં ઘણી ઓછી જણાય છે. જે વિકસિત દેશોની માથાદીઠ આવકના સાતથી દસગણી ઓછી છે અને તે પછાત દેશો કરતાં વિશેષ વધારો સૂચવતી નથી.

રાષ્ટ્રીય આવકની તુલના (સમ ખરીદશક્તિના માપદંડ મુજબ)	
દેશ	માથાદીઠ આવક (અમેરિકન ડોલરમાં)
● નોર્વે	63,909
● અમેરિકા	52,308
● જર્મની	43,049
● ઇંગ્લેન્ડ	35,002
● ચીન	11,477
● શ્રીલંકા	9250
● ભારત	5150
● પાકિસ્તાન	4652
● બાંગ્લાદેશ	2713

છેલ્લાં વર્ષોમાં ભારતની માથાદીઠ આવકમાં થયેલા ફેરફાર		
વર્ષ	વર્તમાન/ચાલુ કિંમત ₹ માં	સ્થિર કિંમત ₹ માં
2011-12	64,316	64,316
2012-13	71,593	66,344
2013-14	80,388	69,959
2014-15	88,533	74,193

સ્ત્રોત : ભારત સરકારના વિવિધ આર્થિક સર્વેમાંથી સંકલિત.

સ્ત્રોત : માનવવિકાસ અહેવાલ (2014)

7.3.2 ખેતી : ભારત એક ખેતીપ્રધાન દેશ છે. આઝાદી સમયે ભારતની લગભગ 72 % અને 2001-02માં 58 % વસતિને ખેતીક્ષેત્રમાંથી (2001માં 56.7 %) રોજગારી પ્રાપ્ત થતી હતી, જે પ્રમાણ 2013-14માં ઘટીને લગભગ 49 % જેટલું રહ્યું છે (આર્થિક સર્વે 2014-15 અનુસાર). આમ, ઉત્તરોત્તર ભારતમાં ખેતીક્ષેત્રનું મહત્વ ઘટતું ગયું છે. 1950-51માં ખેતીક્ષેત્રનો રાષ્ટ્રીય આવકમાં ફાળો 55 % હતો તે વર્ષ 2013-14માં ઘટીને માત્ર 14 % રહ્યો છે. (1980-81માં 38 % 2000-01માં 22.3 %)

7.3.3 ઉદ્યોગો : વર્ષ 1951માં ભારતના ઉદ્યોગો 10.6 % લોકોને રોજગારી પૂરી પાડતા હતા. આ પ્રમાણ 2001માં 18.2 % થયું. આ પ્રમાણમાં વધારો થઈ વર્ષ 2011-12માં ઉદ્યોગક્ષેત્રે રોજગારીનું પ્રમાણ 24.3 % થયું. તેટલું જ નહિ પણ, 1950-51માં ઉદ્યોગક્ષેત્રે રાષ્ટ્રીય આવકમાં 16.6 ટકાનો હિસ્સો આપતું હતું. જે પ્રમાણ વર્ષ 2013-14માં વધીને 26 % થયું. આ ઉપરાંત ઉદ્યોગક્ષેત્ર વર્તમાન સમયમાં $\frac{2}{3}$ ભાગની નિકાસક્રમાંણી મેળવે છે. આમ, ઉદ્યોગક્ષેત્રે ભારતનો ઝોક વધ્યો છે, પરંતુ વાસ્તવમાં ભારત ઔદ્યોગિક દેશ બની શક્યો નથી; જ્યારે રાષ્ટ્રીય આવકનો 1950-51માં 15 %, 1980-81માં 24 %, 2000-01માં 27.3 %, 2013-14 26.2 % હિસ્સો આપ્યો છે. (RBI, CSO).

7.3.4 સેવાક્ષેત્ર : ઈ.સ. 1951માં ભારતના સેવાક્ષેત્રનો કુલ રોજગારીમાં 17.3 % ફાળો હતો, જે વર્ષ 2001માં 25.2 % થયો અને વર્ષ 2011-12માં તે વધીને 27 % થયો. વર્ષ 1950-51માં ભારતનું સેવાક્ષેત્ર રાષ્ટ્રીય આવકના (GDPના) 30.3 % હિસ્સો આપતું હતું 1980-81માં 38 % થયું, વર્ષ 2000-01માં 50.4 % થયું. જે પ્રમાણ વર્ષ 2014-15માં વધીને 52.7 % થયું છે. આમ, ભારતમાં સેવાક્ષેત્રએ અભૂતપૂર્વ વિકાસ કર્યો છે અને રાષ્ટ્રીય આવકમાં તેનો સિંહફાળો છે.

7.3.5 વસતિ : વર્ષ 1901માં ભારતની વસતિ 23.84 કરોડ હતી. જેમાં વધારો થઈ વર્ષ 1951માં તે 36.1 કરોડ થઈ અને તેમાં ખૂબ ઝડપી વધારો થઈ વર્ષ 2001માં ભારતની વસતિ 102.7 કરોડ થઈ હતી. છેલ્લી 2011ની વસતિ-ગણતરી પ્રમાણે ભારતની વસતિ 121.02 કરોડ હતી. જે દર્શાવે છે કે ભારતમાં આઝાદી બાદ વસતિ ખૂબ જ ઝડપથી વધી છે અને અંદાજે 1.5 ટકાના દરે વસતિવૃદ્ધિ થવા પામી છે. ભારતનો આ વસતિ-વિસ્ફોટ, એક ચિંતાનો વિષય બને છે.

7.3.6 ગરીબી : ભારત નિરપેક્ષ ગરીબીની સમસ્યા ધરાવતો દેશ છે. ભારત દેશમાં વર્ષ 1973-74માં 54.9 % લોકો ગરીબ હતા, આ પ્રમાણ વર્ષ 1993-94માં ઘટીને 45.3 % થયું. તેમાં ઘટાડો પામીને વર્ષ 2004-05માં તે 37.2 % રહ્યું અને વર્ષ 2011-12ના આંક મુજબ ભારતની 21.9 % વસતિ ગરીબ હતી. આમ, વાસ્તવમાં ગરીબીનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે. છતાં ભારતની દારૂણ ગરીબીમાં કોઈ મોટો ફેરફાર થવા પામ્યો નથી.

7.3.7 બેકારી : ભારત માળખાગત બેકારી ધરાવતો દેશ છે. ભારતમાં વર્ષ 1951માં 33 લાખ લોકો બેકાર હતા. નેશનલ સેમ્પલ સર્વેના અંદાજ મુજબ વર્ષ 1999-2000માં ભારતના 7.31 % લોકો બેકાર હતા. જે પ્રમાણ વર્ષ 2004-05માં વધીને 8.2 % થયું. બેકારીના પ્રમાણમાં વર્ષ 2009-10માં ઘટાડો થઈ 6.6 % થયું અને તે પ્રમાણ 2011-12માં ફરી ઘટીને 5.6 % સુધી નીચું આવ્યું, પરંતુ ભારતની ગ્રામીણ બેકારીમાં પ્રચ્છન્ન બેકારીનું પ્રમાણ વિશેષ છે. આ બેકારી છૂપી બેકારી હોવાથી માપી શકાતી નથી. આમ, ભારત બેકારીનું ઊંચું પ્રમાણ ધરાવતો દેશ છે.

7.3.8 માનવવિકાસ : ભારતીય લોકોનું જીવનધોરણ વાસ્તવમાં વિશ્વના વિકસિત દેશોની સાપેક્ષમાં ખૂબ નીચું છે. સામાન્ય રીતે માનવવિકાસ અહેવાલ કે જેની રચના સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ કરે છે તે મુજબ સરેરાશ આયુષ્ય, જ્ઞાન અને જીવનધોરણ માપદંડ અનુસાર એક માનવવિકાસ આંક તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ માનવવિકાસ આંક રજૂ કરતા અહેવાલને માનવવિકાસ અહેવાલ કહે છે. વર્ષ 2000ના માનવવિકાસ અહેવાલ મુજબ ભારતનો માનવવિકાસ આંક 0.463 હતો જે સુધરીને 2010માં 0.547, 2012માં 0.554 અને 2013માં 0.586 આંક સાથે ભારતે વિશ્વના 187 દેશોમાંથી 136મો ક્રમ પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

7.4 વિકાસમાન ભારતીય અર્થતંત્રનાં લક્ષણો (Characteristics of India as a Developing Economy)

7.4.1 આર્થિક વૃદ્ધિ : ભારતીય અર્થતંત્રએ વર્ષ 1970 પછી આર્થિક વૃદ્ધિની ઝડપ વધારી છે તેમાં પણ ખાસ કરીને 1990-91ના આર્થિકનીતિનાં પરિવર્તનો બાદ આર્થિક વૃદ્ધિ-દર 6.8 % વાર્ષિક ધોરણે વૃદ્ધિ પામ્યો છે; જ્યારે ભારત દેશનો આર્થિક વૃદ્ધિ-દર 1950-51થી 1990-91 દરમિયાન માત્ર 3.5 ટકાના વાર્ષિક ધોરણે વૃદ્ધિ પામતો હતો. વર્ષ 2012-13 બાદ 2014-15માં આર્થિક વૃદ્ધિ-દર ફરી મંદ પડ્યો છે અને તે વાર્ષિક ધોરણે 5 ટકાથી નીચા દરે વૃદ્ધિ પામ્યો છે. જોકે ભારતીય અર્થતંત્ર ફરીથી ઊંચા આર્થિક વૃદ્ધિ દરે વધશે અને ઝડપથી સાનુકૂળ પરિણામો લાવશે તેવી વિશ્વ આશા રાખે છે.

ભારતની સાધન ભાવોએ ચોખ્ખી રાષ્ટ્રીય આવક સ્થિર ભાવોએ ગણતાં તે વર્ષ 1950-51માં ₹ 2,69,724 કરોડ હતી જે વધીને વર્ષ 2013-14માં ₹ 87,51,834 કરોડ સુધી વૃદ્ધિ પામી છે. આમ, તે 63 વર્ષના સમયગાળામાં ચોખ્ખી રાષ્ટ્રીય આવકમાં 18 ગણો વધારો થયો છે.

7.4.2 રાષ્ટ્રીય આવકમાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો ફાળો : ભારતની આર્થિક વૃદ્ધિ માપન અંગેનું આ એક મહત્વનું માપદંડ છે. જેમાં ખેતીક્ષેત્રનું પ્રદાન રાષ્ટ્રીય આવકની આપેલ માહિતી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. લગભગ 63 વર્ષના અનુભવ પરથી સાબિત થાય છે કે, રાષ્ટ્રીય આવકમાં ખેતીક્ષેત્રનો ફાળો સતત ઘટતો ગયો છે; જ્યારે ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રનો ફાળો સતત વધતો ગયો છે. વર્તમાનમાં રાષ્ટ્રીય આવકમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ફાળો આપનાર ક્ષેત્ર તરીકે સેવાક્ષેત્ર છે તે કુલ 52.7 % ફાળો આપી પ્રથમ ક્રમ પ્રાપ્ત કરે છે.

રાષ્ટ્રીય આવકમાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો ફાળો

	1950-51	1990-91	2000-01	2014-15 (P)
ખેતી (અન્ય ક્ષેત્રો સહિત)	53.1	29.6	22.3	17.6
ઉદ્યોગો	16.6	27.7	27.3	29.7
સેવા (બાંધકામક્ષેત્ર વગર)	30.3	42.7	50.4	52.7

સ્ત્રોત : આર્થિક સર્વે : 2014-15 Volume-II.

7.4.3 માથાદીઠ આવક : ભારતમાં વર્ષ 1950-51માં (સ્થિર ભાવોએ) માથાદીઠ આવક ₹ 7114 હતી જે વર્ષ 2013-14માં વધીને ₹ 39,904 થઈ. આમ, કુલ 63 વર્ષના સમયગાળામાં તે અંદાજે સાડાચાર ગણો વધારો સૂચવે છે.

જેમાં વર્ષ 1950-51થી વર્ષ 1990-91ના ગાળા તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતાં જણાય છે કે, માથાદીઠ આવકમાં વાર્ષિક 1.6 ટકાના દરે વૃદ્ધિ થઈ છે; જ્યારે વર્ષ 1990-91 બાદ તે લગભગ 5.5 ટકાના વાર્ષિક દરે વૃદ્ધિ થવા પામી છે, જે સ્પષ્ટ કરે છે કે આર્થિક સુધારાની અસરને કારણે વૃદ્ધિનો દર ઝડપી બન્યો છે.

7.4.4 રોજગારીનું સ્તર : ભારતમાં રોજગારી માટે ત્રણ ક્ષેત્રો તારવવામાં આવ્યાં છે જે નીચે મુજબ છે :

7.4.4.1 પ્રાથમિક ક્ષેત્ર : આ ક્ષેત્રમાં ખેતી અને ખેતીને સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે પશુપાલન, જંગલ, મરઘાં-ઉછેર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

7.4.4.2 ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર : ઉદ્યોગક્ષેત્રમાં તમામ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન-પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. દા.ત., નાના-મોટા ઉદ્યોગો, બાંધકામ ઉદ્યોગ, વહાણ ઉદ્યોગ વગેરે.

7.4.4.3 સેવાક્ષેત્ર : આ ક્ષેત્રમાં વેપાર, વાહનવ્યવહાર, ખાણ સંદેશા-વ્યવહાર, બેન્કિંગ જેવી અન્ય ઈતર સેવાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.

રોજગારીમાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો ફાળો

	1951	1991	2001	2011-12
પ્રાથમિક ક્ષેત્ર	72.1	66.9	56.7	48.9
ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર	10.6	12.7	18.1	24.2
સેવાક્ષેત્ર	17.3	20.4	25.2	26.9

સ્ત્રોત : આર્થિક સર્વે (2014-15), Volume-II.

ભારતમાં વર્ષ 1951માં પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 72.1 %, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 10.6 % અને સેવાક્ષેત્ર 17.3 % રોજગારીની તકો સર્જતા હતા. વર્ષ 1991માં પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 66.9 %, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 12.7 % અને સેવાક્ષેત્ર 20.4 % રોજગારીનું સર્જન કરતા હતા.

જ્યારે વર્ષ 2001માં પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 56.7 %, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 18.2 % અને સેવાક્ષેત્ર 25.2 % રોજગારીની તકો ઊભી કરતા હતા. આ જ રીતે વર્ષ 2011-12માં પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 48.9 %, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 24.3 % અને સેવાક્ષેત્ર 26.9 % રોજગારીની તકોનું સર્જન કરતા હતા.

જે સ્વયં સ્પષ્ટ કરે છે કે, 1951થી 2011-12ના સમયગાળામાં લોકો રોજગારીના હેતુસર પ્રાથમિક ક્ષેત્રમાંથી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર અને સેવાક્ષેત્ર તરફ વળ્યા છે.

7.4.5 પાયાની સુવિધાઓમાં વૃદ્ધિ : દેશની આર્થિક વૃદ્ધિનો દર પાયાની સુવિધાઓ પર નભે છે. જેમાં વીજળી, શિક્ષણ, આરોગ્ય, સંદેશાવ્યવહાર, વાહનવ્યવહાર, સિંચાઈની સગવડ વગેરે અગ્રતા ધરાવે છે. ભારતમાં પાયાની સુવિધાઓના સંબંધમાં નીચે મુજબની વૃદ્ધિ જોવા મળી છે :

7.4.5.1 સિંચાઈની સગવડ : વર્ષ 1950-51માં 22.6 મિલિયન હેક્ટરમાં સિંચાઈની સુવિધા હતી જે વર્ષ 2012-13માં 63 મિલિયન હેક્ટર સુધી વિસ્તરણ પામી છે. આમ, કુલ 45 % વાવેતરનો વિસ્તાર સિંચાઈની સુવિધા હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલ છે.

7.4.5.2 શિક્ષણની સુવિધા : ભારતમાં આઝાદી સમયે 20 યુનિવર્સિટીઓ અને 500 કોલેજો હતી. જે આજે વૃદ્ધિ પામી 35,000 કોલેજો (FICCI of 12th Plan) અને 719 યુનિવર્સિટીઓમાં પરિવર્તન પામી છે. ભારતનો સાક્ષરતા-દર જે વર્ષ 1951માં 18.33 % હતો તે વર્ષ 2011માં 73 % સુધી વધ્યો છે. (આર્થિક સર્વે 2013-14)

7.4.5.3 વીજળીની સુવિધા : ભારતમાં વીજળી-ઉત્પાદનમાં પણ સિદ્ધિ હાંસલ કરવામાં આવેલ છે. જે વર્ષ 1950-51માં 2300 MW (મેગા વોટ)ના વીજ-ઉત્પાદન પરથી વર્ષ 2011-12માં 2,43,000 MW સુધીનો વધારો થયો છે.

7.4.5.4 રોડ-રસ્તાની સુવિધા : ભારત વિશ્વના સૌથી મોટા રોડ નેટવર્ક ધરાવતા દેશો પૈકીનો દેશ છે. જે અંદાજે 48.6 લાખ કિલોમીટર લાંબા રોડ પરથી સાબિત થાય છે.

7.4.5.5 રેલવેની સુવિધા : ભારતીય રેલવે વિશ્વમાં ચોથા નંબરનું સૌથી મોટું રેલવે નેટવર્ક છે, જે અંદાજે 65,000 કિલોમીટર લાંબો રેલમાર્ગ ધરાવે છે.

આજે ભારત વિશ્વબેન્કના જાહેર થયેલ એપ્રિલ, 2014ના અહેવાલ મુજબ સમખરીદશક્તિના આધાર પર વિશ્વની સૌથી મોટી અર્થવ્યવસ્થાઓમાં ત્રીજા ક્રમે છે. જે વિશ્વબેન્કના આંતરરાષ્ટ્રીય સરખામણી કાર્યક્રમ (ICP)ના 2011ના રાઉન્ડમાં અમેરિકા અને ચીન બાદ ભારતને સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. આમ, ભારતની અર્થવ્યવસ્થા જાપાનની અર્થવ્યવસ્થાથી આગળ વધી ચૂકી છે. જાપાનનો ક્રમ ચોથો છે જે અગાઉ ત્રીજો હતો; જ્યારે ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા 2005ના સર્વેક્ષણમાં દસમા ક્રમે હતી. આમ, ભારતે વિશ્વના દેશોની સરખામણીમાં અભૂતપૂર્વ વિકાસ સાધ્યો છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

(1) ભારતમાં રેલવેની શરૂઆત કયા વર્ષમાં થઈ ?

- (A) 1847 (B) 1853 (C) 1901 (D) 1947

(2) ભારતીય મધ્યસ્થ બેન્ક (RBI)ની રચના કયા વર્ષમાં થઈ ?

- (A) 1847 (B) 1857 (C) 1935 (D) 1947

- (3) માનવવિકાસ અહેવાલ 2014 પ્રમાણે ભારતની માથાદીઠ આવક કેટલી હતી ?
 (A) \$ 5150 (B) \$ 9250 (C) \$ 43,049 (D) \$ 52,308
- (4) ભારતની રાષ્ટ્રીય આવકમાં 2014-15માં સૌથી વધુ ફાળો કયા ક્ષેત્રનો હતો ?
 (A) ખેતી (B) ઉદ્યોગ (C) સેવા (D) વિદેશ વેપાર
- (5) ભારતમાં કેવા પ્રકારની બેકારી જોવા મળે છે ?
 (A) ચક્રિય (B) માળખાગત (C) નિરપેક્ષ (D) સાપેક્ષ
- (6) ભારતના ખેતીક્ષેત્રથી 2011માં કેટલા ટકા લોકોને રોજગારી મળી હતી ?
 (A) 49 % (B) 55 % (C) 72 % (D) 27 %
- (7) ભારતીય રેલવે વિશ્વમાં કયા નંબરનું સૌથી મોટું રેલવે નેટવર્ક છે ?
 (A) પ્રથમ (B) દ્વિતીય (C) તૃતીય (D) ચોથા
- (8) ઈ. સ. 2011ની વસતિ-ગણતરી મુજબ ભારતમાં કેટલા ટકા લોકો શિક્ષિત છે ?
 (A) 55 % (B) 62 % (C) 73 % (D) 88 %
- (9) ઈ. સ. 2011-12માં ભારતની કેટલા ટકા વસતિ ગરીબ છે ?
 (A) 80 % (B) 55 % (C) 37 % (D) 22 %
- (10) નીચેનામાંથી કઈ સગવડ પાયાની સુવિધા નથી ?
 (A) શિક્ષણ (B) વાહનવ્યવહાર (C) આયાત-નિકાસ (D) સિંચાઈ

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) ભારતમાં જાહેર બાંધકામ ખાતાની રચના ક્યારે થઈ ?
 (2) ભારતમાં બેન્કની સ્થાપના ક્યારે થઈ ?
 (3) પ્રાચીન ભારત કઈ સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય હતો ?
 (4) વર્ષ 2011-12માં ખેતી ક્ષેત્રમાં રોજગારીનું પ્રમાણ કેટલું હતું ?
 (5) માનવ વિકાસ અહેવાલની રચના કોણ કરે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) 'હોમ ચાર્જિસ' એટલે શું ?
 (2) 'ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ છે.' – વિધાન સમજાવો.
 (3) ભારતની પ્રાચીન નિકાસો જણાવો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) ટૂંક નોંધ લખો : પ્રાચીન ભારત
 (2) ટૂંક નોંધ લખો : રેલવેનો વિકાસ
 (3) બ્રિટિશ શાસનની કરવેરાનીતિ સમજાવો.
 (4) ભારતમાં પાયાની સુવિધાઓ વર્ણવો.
 (5) ટૂંકનોંધ લખો : રાષ્ટ્રીય આવકમાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો ફાળો

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) વિકાસમાન ભારતીય અર્થતંત્રનાં લક્ષણો સમજાવો.
- (2) પ્રાચીન ભારતના ઉદ્યોગોની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરો.
- (3) સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વેના ભારતીય અર્થતંત્રની સમજૂતી આપો.
- (4) સ્વાતંત્ર્ય પછીના ભારતીય અર્થતંત્રની સમજૂતી આપો.

પારિભાષિક શબ્દો

રોજગારીનું માળખું (Occupational Structure)	: એક અર્થતંત્રમાં ખેતી, ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રે મળેલ રોજગારીના સંયોજનને રોજગારીનું માળખું કહે છે.
રાષ્ટ્રીય આવક (National Income)	: વર્ષ દરમિયાન ખેતી-ઉદ્યોગ-સેવાક્ષેત્ર દેશ અને વિદેશનાં સાધનો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ અંતિમ વસ્તુઓ-સેવાઓનું નાણાકીય મૂલ્ય.
પાયાની સુવિધાઓ (Basic Utilities)	: દેશના વિકાસ માટે આવશ્યક મૂળભૂત સગવડો અને પાયાની સુવિધાઓ કહે છે.
જકાત (Tariff)	: જકાત એટલે એક પ્રકારનો કર જ્યારે દેશના લોકો અને પેઢીઓ આયાત-નિકાસ કરે છે ત્યારે ચોક્કસ ઉદ્દેશ્યથી આ આયાત-નિકાસ પર સરકાર દ્વારા નાંખવામાં આવતા કરને જકાત કહે છે.
મહેસૂલ (Revenue)	: એક પ્રકારના કર જે જમીન ઉપર વસૂલ કરવામાં આવે છે.
માથાદીઠ આવક (Per Capita Income)	: દેશની રાષ્ટ્રીય આવકને તેની વસતિ વડે ભાગવાથી મળતી આવકની સરેરાશને માથાદીઠ આવક કહે છે.
ઉદ્યોગનીતિ (Industrial Policy)	: અર્થતંત્ર માટે જરૂરી ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન અને અંકુશ માટે રચવામાં આવેલી માળખાકીય વ્યૂહરચનાને ઉદ્યોગનીતિ કહે છે. જેને ટૂંકમાં દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે લેવામાં આવતાં પગલાંઓની સત્તાવાર જાહેરાત કહી શકાય.
આર્થિક શોષણ (Economic Exploitation)	: કોઈ એક વ્યક્તિ કે અર્થતંત્ર દ્વારા અન્ય વ્યક્તિ અર્થતંત્રનાં સંસાધનો (સંપત્તિ)નો પોતાના માટે થતા ઉપયોગને આર્થિક શોષણ કહે છે.
સામાજિક માળખું (Social Structure)	: સમાજની સારી અને ખરાબ બાબતોના સરવાળા દ્વારા જોવા મળતી સમાજની ગુણવત્તાને સામાજિક માળખું કહે છે.

● પ્રસ્તાવના

- 8.1 1991થી આર્થિકનીતિના પરિવર્તન માટેના હેતુઓ
- 8.2 ઉદારીકરણ
- 8.3 ભારતમાં ઉદારીકરણની પ્રક્રિયા
- 8.4 ખાનગીકરણ
- 8.5 ભારતમાં ખાનગીકરણની પ્રક્રિયા
- 8.6 વૈશ્વિકીકરણ
- 8.7 ભારતમાં વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયા
- 8.8 ભારતમાં વિદેશી મૂડીરોકાણ
- 8.9 વિદેશી મૂડીરોકાણના પ્રકારો
  - 8.9.1 વિદેશી સંસ્થાકીય મૂડીરોકાણ
  - 8.9.2 પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણ
- 8.10 પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણનું સ્વરૂપ
- 8.11 ભારતની વિદેશ વ્યાપારનીતિ
- 8.12 ભારતની વિદેશ વ્યાપારનીતિના તબક્કા
  - 8.12.1 વૈશ્વિકીકરણ પહેલાંની વિદેશ વ્યાપારનીતિ
  - 8.12.2 વૈશ્વિકીકરણ પછીની વિદેશ વ્યાપારનીતિ
- 8.13 આર્થિક સુધારાઓનું મૂલ્યાંકન
  - 8.13.1 આર્થિક સુધારાની સાનુકૂળ અસરો
  - 8.13.2 આર્થિક સુધારાની પ્રતિકૂળ અસરો

પ્રસ્તાવના (Introduction)

સ્વતંત્ર ભારતના નીતિ ઘડનારાઓ સામે ભારતના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસના પડકારો હતા. આ માટે આર્થિકક્ષેત્રે ભારતે મિશ્ર અર્થતંત્રવાળી અર્થવ્યવસ્થા સ્વીકારી, જેમાં સમાજવાદી ઢબની સમાજરચના તરફ ઝોક વધારે રહ્યો.

1947થી 1990ના ગાળામાં ભારતે અપનાવેલ આયોજિત વિકાસની વ્યૂહરચના અને અર્થતંત્ર પર રાજ્યના વધારે પડતા અંકુશોને લીધે આપણાં આર્થિક ધ્યેયોને પ્રાપ્ત કરવામાં મુશ્કેલી પડી તેમ ઘણા આર્થિક નિષ્ણાતોને લાગ્યું. ભારતના વેપારની તુલામાં ઊંચી ખાધ રહી એટલે કે આયાતની સરખામણીમાં નિકાસો નીચી રહેતાં વિદેશી હૂડિયામણની કમાણીમાં ખાધ વરતાઈ અને ભારતે વિદેશી સંસ્થાઓ પાસે મદદ લેવી પડતી હતી. દુનિયાના વિકસિત દેશો તથા આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા-સંસ્થાઓએ પણ ભારતને નાણાકીય સહાય આપવા માટે પૂર્વ શરત મૂકી કે ભારત પોતાની આર્થિકનીતિઓમાં પરિવર્તન કરે અને અર્થતંત્રને રાજ્યના અંકુશોમાંથી મુક્ત કરે. માટે ભારતે આર્થિકનીતિઓમાં પરિવર્તન કર્યું તથા તે માટે જરૂરી સંસ્થાગત અને કાયદાકીય ફેરફારો કર્યા.

8.1 1991થી આર્થિકનીતિના પરિવર્તન માટેના હેતુઓ (Objectives of Economic Policy Reforms Since 1991)

રાજ્યના અંકુશોવાળી અર્થ-વ્યવસ્થાને બજાર આધારિત મુક્ત અર્થ-વ્યવસ્થા તરફ લઈ જવા તથા મિશ્ર અર્થ-વ્યવસ્થામાં જાહેર ક્ષેત્રનો વ્યાપ ઘટાડીને ખાનગી ક્ષેત્રનો વ્યાપ વધારવા ભારતમાં ઈ.સ. 1991માં આર્થિક કાયદાઓ બદલવામાં આવ્યા અને આર્થિકનીતિનું પરિવર્તન થયું. જે પ્રક્રિયાઓને આર્થિક સુધારાઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેના હેતુઓ નીચે મુજબ રાખવામાં આવ્યા :

8.1.1 ભારતની વિપુલ કુદરતી સંપત્તિ તથા માનવસંપત્તિનો આર્થિક વિકાસમાં ઉપયોગ થાય તે માટે ખાનગી અને વિદેશી મૂડીરોકાણને વધારે પ્રોત્સાહન આપવું.

8.1.2 દેશનાં સંસાધનોની વધુ કાર્યક્ષમ ફાળવણી કરવી અને મહત્તમ ઉપયોગ કરવો.

8.1.3 રાજ્યના ખર્ચમાં ઘટાડો કરવો અને જાહેર ક્ષેત્રોના ખાનગીકરણને લીધે પાછાં મળેલાં નાણાંને પ્રજા-કલ્યાણની અન્ય સવલતોમાં ખર્ચવા.

8.1.4 દેશની આવક-રોજગારી તથા નિકાસ-આવકોમાં વધારો કરવો.

8.1.5 દેશના આર્થિકક્ષેત્રે સ્પર્ધાત્મકતા વધારવી.

8.1.6 લાંબા ગાળે દેશનો આર્થિક વિકાસ અને વૃદ્ધિદર સાતત્યપૂર્વક વધારવો.

આ હેતુઓ પાર પાડવા ભારતમાં 1991થી આર્થિકનીતિઓનું પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું, જેનાં ત્રણ પાસાંઓ છે :

(1) ઉદારીકરણ (2) ખાનગીકરણ (3) વૈશ્વિકીકરણ.

8.2 ઉદારીકરણ (Liberalization)

રાજ્ય અંકુશિત અર્થ-વ્યવસ્થામાં ખાનગી સાહસ, વ્યક્તિગત નિર્ણયોનું સ્વાતંત્ર્ય, બજાર-પરિબળો દ્વારા આર્થિક નિર્ણયોનો વ્યાપ વધે અને રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ ઘટે તેને ઉદારીકરણ કહે છે. ભારતના મિશ્ર અર્થતંત્રમાં રાજ્યના અંકુશોવાળા આર્થિક નિર્ણયોમાં ખાનગી અને બજાર આધારિત ક્ષેત્રના સ્વીકારને ઉદારીકરણ કહે છે. ઉદારીકરણમાં,

- (1) અર્થતંત્ર પરના રાજ્યના અંકુશો ઘટતા જાય છે.
- (2) આર્થિક નિર્ણયોની પ્રક્રિયામાં બજારના માંગ-પુરવઠામાં પરિબળોની અસર વધતી જાય છે.
- (3) તબક્કાવાર જાહેર ક્ષેત્રોમાં ખાનગી ક્ષેત્રને પ્રવેશવા દેવાય છે.
- (4) દેશના ઉદ્યોગોને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધા સામે અપાતું ખાસ નીતિગત રક્ષણ કમશ: ઘટતું જાય છે. એટલે કે રાજ્ય દેશના ઉદ્યોગો અને વિદેશી ઉદ્યોગો બાબતે તટસ્થ બને છે.

8.3 ભારતમાં ઉદારીકરણની પ્રક્રિયા (Process of Liberalization in India)

ભારતમાં આર્થિક ઉદારીકરણ તબક્કાવાર અમલમાં આવ્યું છે. રાજ્યે પ્રથમ દેશના ઉત્પાદકો, મૂડીરોકાણકર્તાઓ માટે નિયમો હળવા કર્યા. પછી વિદેશી મૂડીરોકાણકારો માટે પ્રવેશની છૂટ આપી. તેવી જ રીતે આર્થિકક્ષેત્રો પણ વ્યૂહાત્મક રીતે નિયંત્રણ મુક્ત થયા. દા.ત. પહેલાં વપરાશનાં ક્ષેત્રો મુક્ત થયાં, પછી જાહેરસેવાના અને નાણાબજારને મુક્ત કરાયાં.

આર્થિકનીતિઓનું પરિવર્તન કે જેને ઘણા આર્થિક સુધારા કહે છે તેનો અમલ કરવા માટે આર્થિક કાયદાઓમાં પરિવર્તન કરવું પડે છે. ભારતની સંસદે આ માટે તબક્કાવાર કાયદાઓમાં પરિવર્તન કર્યા. જેમકે,

8.3.1 MRTP Act (1969)ને Competition Act (2002)માં બદલવામાં આવ્યો.

8.3.2 FERA માંથી Regulation શબ્દ હટાવીને Managment શબ્દ મુકાયો (એટલે હવે તે નિયમન કરવાને બદલે સંચાલન કરશે.) જેથી FERAનું સ્થાન FEMA એ લીધું.

8.3.3 ઔદ્યોગિકનીતિમાં મોટા પાયે પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું, જ્યાં જાહેર ક્ષેત્ર માટે આરક્ષિત ક્ષેત્રો ઘટાડીને ત્રણ કરી દેવાયાં, નાના પાયાના ઉદ્યોગો માટે મૂડીરોકાણ મર્યાદામાં વધારો કરાયો કે જેથી તેઓ નવીનીકરણ પાછળ ખર્ચ કરી શકે.

8.3.4 વિદેશી મૂડીરોકાણની પ્રક્રિયા સરળ બની અને ઘણાં બધાં આર્થિક ક્ષેત્રોમાં વિદેશી મૂડીરોકાણ માટે ‘આપમેળે પરવાના’ની જોગવાઈ કરવામાં આવી.

8.3.5 રાજકોષિયનીતિ, વ્યાપારનીતિ અને આયાત-નિકાસનીતિ દ્વારા રાજ્યે બજાર-પરિબળોને આર્થિક નિર્ણયની પ્રક્રિયામાં વધારે મહત્ત્વ આપ્યું. સબસિડી-ખર્ચમાં ઘટાડો કરાયો, આયાત-નિકાસ પરવાનાનીતિ હળવી કરાઈ, હૂંડિયામણનો દર વધુ મુક્ત બનાવાયો.

8.4 ખાનગીકરણ (Privatization)

ખાનગીકરણ એટલે ઔદ્યોગિક માલિકીનું જાહેર ક્ષેત્રમાંથી ખાનગી ક્ષેત્રમાં હસ્તાંતરણ.

રાજ્ય દેશમાં જાહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોનું માલિકી અને સંચાલન ધરાવે છે. આ માલિકી અને સંચાલન પૂર્ણરૂપે અથવા આંશિકરૂપે ખાનગીક્ષેત્રને સોંપવાની પ્રક્રિયા એટલે ખાનગીકરણની પ્રક્રિયા.

8.5 ભારતમાં ખાનગીકરણની પ્રક્રિયા (Process of Privatization in India)

ખાનગીકરણ નીચે મુજબ થઈ શકે :

- (1) વિમૂડીકરણ દ્વારા (2) જાહેર ક્ષેત્ર માટે અનામત ઉદ્યોગોની સંખ્યા ઓછી કરી ખાનગી ક્ષેત્રનો વ્યાપ વધારીને
- (3) જાહેર-ખાનગી સંયુક્ત માલિકીના ઉદ્યોગો સ્થાપીને.

8.5.1 ભારતમાં વિમૂડીકરણનો અર્થ અને પ્રક્રિયા :

અર્થ : વિમૂડીકરણ એટલે જાહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોમાંથી રાજ્ય પોતાનો ફાળો ઓછો કરીને કે પાછો ખેંચીને ખાનગી ક્ષેત્રને વેચે છે. આમ, રાજ્ય જાહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોમાંથી પોતાની મૂડી પાછી ખેંચે છે જેને વિમૂડીકરણ કહે છે.

8.5.2 પ્રક્રિયા : ભારતમાં વિમૂડીકરણની પ્રક્રિયા સમજવા માટે બે બાબતો સમજવી જરૂરી છે :

પ્રથમ તો સરકાર જાહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોના શેર ખાનગી ક્ષેત્રને વેચીને માલિકીનું હસ્તાંતરણ કરે તે ખાનગીકરણ છે. આવું ખાનગીકરણ બે રીતે થાય છે :

(અ) જાહેર ક્ષેત્રના તમામ શેર ખાનગી ક્ષેત્રને વેચી દેવા, એટલે માલિકીનું સંપૂર્ણ હસ્તાંતરણ.

(બ) જાહેર ક્ષેત્રના કેટલાક શેર ખાનગી ક્ષેત્રને વેચવા. દા.ત., 29 % કે 49 % ખાનગી ક્ષેત્રને આપવા કે અંશતઃ ખાનગીકરણ કહેવાય. જો 51 ટકાથી ઓછા શેર વેચાય તો નાના પાયાનું વિમૂડીકરણ કહેવાય. 51 ટકાથી વધારે શેર વેચાય તો મોટા પાયાનું વિમૂડીકરણ કહેવાય.

રાજ્ય જેમ કેટલાક ઉદ્યોગોની માલિકી ધરાવે છે તેમ કેટલાંક ક્ષેત્રો પર અંકુશ રાખે છે. ખાસ તો જાહેર સેવાનાં ક્ષેત્રો. જ્યાં ખાનગી રોકાણકારોને પ્રવેશવાની બંધી હોય છે. ખાનગીકરણની પ્રક્રિયાનો બીજો અગત્યનો મુદ્દો એ કે રાજ્ય હસ્તકના જાહેર ક્ષેત્રમાં પણ કામ કરવાની છૂટ અપાઈ છે.

દા.ત., બેન્કિંગ વ્યવસાય, શિક્ષણ, સંદેશાવ્યવહાર, વાહનવ્યવહારમાં હવે ખાનગી ઉદ્યોગજૂથો પણ સેવા પૂરી પાડે છે.

8.5.3 આઝાદી બાદનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં, ભારતમાં જાહેર ક્ષેત્રનું વિસ્તરણ થતું હતું. 31 માર્ચ, 1951માં ભારતમાં રાજ્ય હસ્તક 5 ઉદ્યોગો હતા. જે 1990માં વધીને 233 થયા હતા. માર્ચ 2010માં તે 217 થયા અને 2015માં 300 થયા પરંતુ જૂના ઉદ્યોગોમાંથી વિમૂડીકરણ ચાલુ રહ્યું છે.

8.5.4 જાહેર ક્ષેત્ર માટે અનામત રાખવામાં આવેલાં ક્ષેત્રો ખાનગી મૂડીરોકાણ માટે ખુલ્લા મૂકવામાં આવ્યાં. હાલમાં અણુ-ઊર્જા (Atomic Energy) માટેના નિયંત્રિત સાધનો તથા રેલવે રાજ્ય હસ્તક-નિયંત્રિત છે.

8.6 વૈશ્વિકીકરણ (Globalization)

વૈશ્વિકીકરણ એટલે દેશના અર્થતંત્રને વિશ્વના અર્થતંત્ર સાથે વધુ ને વધુ સાંકળવાની પ્રક્રિયા ‘જેમાં ભારત દુનિયાના દેશો સાથે આર્થિક સંબંધો વધારે જેમકે, ચીજવસ્તુઓ, મૂડી, માનવસંશાધન, ટેકનોલોજી, કુદરતી સાધનો, નાણાકીય સાધનો વેપારનાં ક્ષેત્રોમાં દેશના અર્થતંત્રમાં રાજ્યે મૂકેલા અંકુશો કમશ: નાબૂદ કરવા. આર્થિક આત્મનિર્ભરતા માટે આ પ્રકારની ખુલ્લી નીતિઓ અપનાવવી.

8.7 ભારતમાં વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયા (Process of Globalization in India)

આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાબંડોળે તેના વધારે પડતા દેવા નીચે દબાયેલા વિકસતા દેશોને 1991માં તેમની સંરક્ષણાત્મક આર્થિકનીતિઓ બદલવાની ફરજ પાડી માટે ભારતે પણ દેશના ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપનારી આર્થિકનીતિઓમાંથી મુક્ત આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારને પ્રોત્સાહક નીતિઓ સ્વીકારી અને ભારતમાં વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ જેમાં,

8.7.1 આયાત-નિકાસ પરવાનાનીતિ હળવી કરવામાં આવી.

8.7.2 1995માં ભારત વિશ્વવ્યાપાર સંસ્થા (WTO - World Trade Organization)નું સભ્ય બન્યું અને તેના નિયમોનું પાલન કરતું થયું.

8.7.3 ભારતીય ચલણ રૂપિયાના અન્ય દેશોના ચલણ સાથેના વિનિમયના દરને કમશ: મુક્ત કર્યો. તેના ખરીદ-વેચાણને પણ સરળ બનાવાયું અને આપણા રૂપિયાનું મૂલ્ય વેપાર દ્વારા નિર્ધારિત થતું થયું.

8.7.4 દેશના અર્થતંત્રમાં સીધા વિદેશી મૂડીરોકાણને ક્ષેત્રવાર, તબક્કાવાર વધુ ને વધુ મુક્ત બનાવાયું.

8.7.5 ભારતીય ઉદ્યોગકારો, રોકાણકારોને અન્ય દેશો સાથેના આર્થિક વ્યવહારોમાં વધુ મોકળાશ આપવામાં આવી.

8.7.6 દેશના અને વિદેશના ઉત્પાદકો, વેપારીઓ, રોકાણકર્તાઓ માટે રાજ્ય નીતિગત રીતે તટસ્થ બન્યું. એટલે કે ઘરેલુ ઉદ્યોગોને વધુ પડતું રક્ષણ આપવાની નીતિમાં ફેરફાર થયા.

8.7.7 અન્ય દેશો સાથેના સાંસ્કૃતિક-સામાજિક આદાન-પ્રદાન પણ સરળ બન્યા.

8.8 ભારતમાં વિદેશી મૂડીરોકાણ (Foreign Investment in India)

વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયામાં પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણ એક અગત્યનું પગલું ગણાયું છે. ભારતની નિયંત્રિત અર્થ-વ્યવસ્થામાં રાજ્ય જ દેશની નાણાકીય જરૂરિયાતો જેવી કે, ઉદ્યોગોની સ્થાપના માટે મૂડીરોકાણ, ચીજવસ્તુઓ-સેવાઓ કે ટેકનોલોજીની આયાત

માટે વિદેશી હૂડિયામણની જરૂરિયાત વગેરે માટે વિદેશી સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓ પાસેથી મદદ લેતી, કારણ કે વિદેશી રોકાણ પર નિયંત્રણો હતાં. 1991 પછી રાજ્યે આર્થિક કાયદાઓમાં ફેરફાર કરીને વિદેશી વ્યક્તિ કે સંસ્થાઓને સીધું જ ઉદ્યોગોમાં વધુ પ્રમાણમાં રોકાણ કરવાની છૂટ આપી.

8.9 વિદેશી મૂડીરોકાણના પ્રકારો (Type of Foreign Investment)

વિદેશી મૂડીરોકાણને બે રીતે સમજી શકાય :

8.9.1 વિદેશી સંસ્થાકીય મૂડીરોકાણ (Foreign Institutional Investment : FII) : જ્યારે વિદેશી રોકાણકર્તા વસ્તુ કે સેવાના ઉત્પાદનમાં ફેક્ટરી કે ધંધાની સ્થાપના કરવાને બદલે દેશના નાણાબજાર, મૂડીબજારમાં શેર કે બોન્ડની ખરીદી કરીને રોકાણ કરે છે તેને વિદેશી સંસ્થાગત રોકાણ કહેવામાં આવે છે. આવી કંપનીઓએ વિદેશી સંસ્થાગત રોકાણકર્તા (Foreign Institutional Investor) તરીકે રજિસ્ટ્રેશન કરાવવું જરૂરી બને છે. ભારત સરકાર દ્વારા નિર્ધારિત કરેલી માત્રામાં જ આવાં રોકાણો કરી શકાય છે. મોટા ભાગે આવાં રોકાણો વિદેશ બેન્કો, વીમાકંપીઓ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ વગેરે કંપનીઓ દ્વારા થતાં હોય છે.

વિદેશી કંપનીઓ જેટલી ઝડપથી શેર બજારમાં નાણું ઠાલવે છે એટલી જ ઝડપથી પાછું પણ ખેંચી શકે છે. માટે દેશના અર્થતંત્રમાં તે અસ્થિરતાનું જોખમ પણ લાવે છે.

8.9.2 પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણ : વૈશ્વિકીકરણ બાદ ભારતમાં વિદેશી કંપનીઓને ઉત્પાદન તથા વેચાણનાં ક્ષેત્રોમાં સીધું જ રોકાણ કરવા દેવામાં આવે છે જે પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણ છે.

જ્યારે વિદેશી વ્યક્તિ, સંસ્થા કે કંપનીઓ દેશના અર્થતંત્રમાં વસ્તુ કે સેવાના ઉત્પાદન કે વેચાણનાં ક્ષેત્રોમાં સીધું જ મૂડીરોકાણ કરે છે તેને પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણ કહે છે.

અહીં કંપની, ફેક્ટરી, ઉદ્યોગધંધાની તેઓ પોતે જ સ્થાપના કરે છે કે સીધી ભાગીદારી કરે છે અને સંચાલનમાં કાબૂ મેળવે છે.

8.10 પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણનું સ્વરૂપ (Nature of Foreign Direct Investment)

ભારતમાં વિદેશી વ્યક્તિઓ કે નાણાસંસ્થાઓ દ્વારા સીધું મૂડીરોકાણ આવ્યું છે. તેનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે :

- (1) તે સંસ્થાગત રોકાણના સ્વરૂપમાં હોય છે. સીધા મૂડીરોકાણના સ્વરૂપે હોવાથી તે વધુ સ્થિર રોકાણ ગણાય છે.
- (2) તે યંત્રો, કાચો માલ, સંપત્તિના સ્વરૂપમાં હોય છે.
- (3) તે દેશમાં નવી ટેકનોલોજીના સ્વરૂપે આવે છે.
- (4) તે કાર્ય સંસ્કૃતિ ઊભી કરે છે.

ભારતમાં તબક્કાવાર વિવિધ આર્થિક ક્ષેત્રોમાં સ્વતંત્રપણે તથા ભારતના રોકાણકારો સાથે મળીને વિદેશી રોકાણકારોએ સીધું વિદેશી મૂડીરોકાણ વધાર્યું છે અને ભારતના વિદેશી હૂડિયામણની અનામતોમાં વધારો થયો છે.

8.11 ભારતની વિદેશ વ્યાપારનીતિ (India's Foreign Trade Policy)

ભારતની વિદેશ વ્યાપારનીતિ હંમેશાં નીચે મુજબના પડકારોનો સામનો કરતી આવી છે :

8.11.1 આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધા સામે ઘરેલું ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવા માટે આયાતો પર અંકુશ રાખવાની જરૂરિયાત.

8.11.2 ઘરેલું ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદન વધારવા તથા આયાત અવેજીકરણ માટે ટેકનોલોજી યંત્રો, પૂરક યંત્રો તથા સંસાધનોની આયાતનું પ્રમાણ નક્કી કરવું.

8.11.3 વિદેશી હૂડિયામણ બચાવવા બિનજરૂરી ચીજવસ્તુની આયાતો પર અંકુશ રાખવો કે નહિ ?

8.11.4 આવશ્યક આયાતો માટેની ચુકવણી માટે જરૂરી હૂંડિયામણ કમાવા માટે નિકાસોને પ્રોત્સાહન આપવું.

8.11.5 ઘણીબધી ભારતીય વસ્તુઓ ગુણવત્તાના પ્રશ્ને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં ટકી શકતા નથી. વિદેશનીતિ માટે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ પડકાર જનક હતો.

8.11.6 વિદેશ વ્યાપારનીતિના ઘડતરમાં રોજગારીના વ્યાપક આધાર સમા નાના અને ગૃહઉદ્યોગોના ઉત્પાદન તથા વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું.

8.11.7 આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં વિદેશી હૂંડિયામણની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે તેથી આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની સમસ્યાઓ આંતરિક વેપારની સમસ્યાઓ કરતાં જુદી હોય છે.

આ તમામ પડકારોને ધ્યાનમાં રાખી ભારતમાં વિદેશ વ્યાપારનીતિ રજૂ થતી રહી અને તેમાં સમયાંતરે પરિવર્તન થતાં રહ્યાં.

8.12 ભારતની વિદેશ વ્યાપારનીતિના તબક્કા (Stages of India's Foreign Trade Policy)

ભારતની વિદેશ વ્યાપારનીતિને આપણે બે ભાગમાં વહેંચી શકીએ :

(1) વૈશ્વિકીકરણ પહેલાંની વિદેશ વ્યાપારનીતિ (2) વૈશ્વિકીકરણ પછીની વિદેશ વ્યાપારનીતિ.

8.12.1 વૈશ્વિકીકરણ પહેલાંની વિદેશ વ્યાપારનીતિ : સ્વતંત્રતા બાદ શરૂઆતનાં વર્ષો વહીવટીય-આર્થિક-રાજકીય માળખાની ગોઠવણનાં હતાં. દેશ વિદેશી શાસનમાંથી મુક્ત થયો હતો માટે વિદેશી વસ્તુ, વિદેશ-વ્યાપાર, વિદેશી કંપની સામે માનસિક વિરોધ હતો. આ ગાળામાં આયાત પર અંકુશો હતા. દેશની નિકાસો પણ ખૂબ ઓછી હતી.

ભારતે મિશ્ર અર્થતંત્ર સ્વીકાર્યું અને આયોજન દ્વારા વિકાસની વ્યૂહરચના અપનાવી. મોટા પાયાના ઉદ્યોગોની સ્થાપના તથા જરૂરી ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે મોટા પાયે આયાતો થઈ. વિદેશી હૂંડિયામણ ઘટી જવા પામ્યું. વપરાશી ચીજવસ્તુઓની આયાતો પર ભારે નિયંત્રણો મુકાયાં.

ભારતની વિદેશ વ્યાપારનીતિમાં દેશના ઉદ્યોગોને સંરક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. આયાતો પર અંકુશ લાગ્યા અને નિકાસ વધારીને વિકાસ કરવાનું વિચારાયું. ભારતની નિકાસોમાં ખેતપેદાશો, હસ્તકળા, ઝવેરાત જેવી પરંપરાગત નિકાસો સાથે ટેક્નોલોજી, આધારિત બિનપરંપરાગત નિકાસો વધારવામાં આવી.

વિદેશી હૂંડિયામણના બજારમાં રૂપિયો સરકારના અંકુશમાં રખાયો, જ્યાં રૂપિયાના અવમૂલ્યન દ્વારા નિકાસ વધારવાની નીતિ અપનાવાઈ. જોકે રૂપિયાના અવમૂલ્યનથી આયાતો મોંઘી થઈ. પણ તે અતિઆવશ્યક હોવાથી તેમાં ઘટાડો ન થયો. ખર્ચ વધ્યું અને લેણદેણ તુલામાં ખાધ ઊભી થઈ. શરૂઆતમાં આયાત અવેજીકરણ દ્વારા આયાત-ખર્ચ ઘટાડવાની વ્યૂહરચના અપનાવાઈ. આયાત અવેજીકરણ એટલે આયાત થતી વસ્તુની અવેજીમાં પોતાના દેશમાં વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવાની નીતિ.

8.12.2 વૈશ્વિકીકરણ પછીની વિદેશવ્યાપાર નીતિ : 1991થી ભારતે આર્થિકનીતિઓમાં પરિવર્તન કર્યું. વિદેશ વ્યાપારનીતિ સંરક્ષણાત્મકને બદલે મુક્ત વ્યાપાર તરફી બનાવાઈ. રૂપિયાને વિદેશી હૂંડિયામણ બજારમાં કમશઃ અંકુશમુક્ત કરાયો. આયાત-નિકાસ પરવાના હળવા કરાયા. માત્ર કૂડ ઑઈલ, બાદતેલ, રસાયણ જેવી થોડી આયાતોમાં જ અંકુશો રખાયા.

સીધા વિદેશી મૂડીરોકાણની છૂટ અને ખાનગીકરણને કારણે વિદેશી કંપનીઓ હવે દેશમાં જ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન-વેચાણ કરી શકે છે. ભારતને પણ વૈશ્વિકીકરણના લાભ મળતા તેથી બીજા દેશોમાં નિકાસ વધી. 1991 પછીની વિદેશ વેપારનીતિ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં ભારતનો હિસ્સો વધે તે રીતે ઘડાઈ. 1995માં વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠનનું ભારત સભ્ય બન્યું અને તેના માર્ગદર્શન મુજબ કાયદાઓ બદલવામાં આવ્યા. જેમ કે, ખેતપેદાશની આયાત-નિકાસ માટેના કાયદા, મૂડીરોકાણ અંગેના કાયદા વગેરે.

8.13 આર્થિક સુધારાઓનું મૂલ્યાંકન (Evaluation of Economic Reforms)

ભારતમાં 1991થી રાજ્યના અંકુશોવાળી આર્થિકનીતિઓ બજાર આધારિત, ખાનગી મિલકત અને નિર્ણયના સ્વાતંત્ર્યવાળી મુક્ત અર્થ-વ્યવસ્થા તરફ બદલવામાં આવી. તેને ઘણા આર્થિક સુધારાના નામે ઓળખે છે. ભારતમાં 1951થી આયોજિત આર્થિક વિકાસ, જાહેર ક્ષેત્રનું પ્રભુત્વ અને અર્થકારણ પર રાજ્યના અંકુશો દ્વારા સમાજવાદી ઢબની સમાજરચનાનો ઉદ્દેશ્ય હતો. આ

નીતિઓમાં 1991 પછી પરિવર્તન આવ્યું. આજે લગભગ 25 વર્ષના અનુભવ પછી આ પરિવર્તનોનું મૂલ્યાંકન કરીએ તો નીચેની બાબતો મહત્વની બને છે :

8.13.1 આર્થિક સુધારાની સાનુકૂળ અસરો : ભારતે આર્થિકક્ષેત્રે ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણની જે નવી આર્થિકનીતિ અપનાવી તેણે આર્થિક નિર્ણયોમાં માંગ-પુરવઠાનાં પરિબળોનું મહત્વ વધારી દીધું. માટે જ કિંમત-નિર્ધારણ, વેતન-નિર્ધારણ, વ્યાજ-નિર્ધારણ અંકુશમુક્ત અને વાસ્તવિક બન્યા. રાજ્યના અંકુશો ઓછા થવાના કારણે ઉત્પાદન, મૂડીરોકાણ, વહેંચણી આર્થિક પરિબળો દ્વારા નક્કી થઈ. રાષ્ટ્રીય અને વિદેશી એવા ભેદ ઘટ્યા. પરિણામે અર્થતંત્ર પર કેટલીક સાનુકૂળ આર્થિક અસર થઈ.

- (1) દેશના ગ્રાહકોને આંતરરાષ્ટ્રીય ગુણવત્તાની વસ્તુઓ સહેલાઈથી, સસ્તા દરે મળતી થઈ.
- (2) દેશના હૂંડિયામણના ભંડોળમાં વધારો થયો.
- (3) ભારતની નિકાસોમાં વધારો થયો.
- (4) રાજ્યને વિદેશી દેવાનો બોજો ઘટ્યો અને સીધા વિદેશી મૂડીરોકાણ વધ્યાં જેનું જોખમ રાજ્યને માથે ન હતું.
- (5) મોટા પાયાનાં રોકાણો દ્વારા ખાનગી ક્ષેત્રનો વિકાસ થયો. ઉત્પાદન-રોજગારી વધ્યા.
- (6) સાધનોની ગતિશીલતામાં વધારો થયો.
- (7) રાજ્યના અંકુશોને કારણે ભ્રષ્ટાચાર, અમલદારશાહી, નિર્ણયોમાં વિલંબ, જડતા વધ્યા હતા તે ક્રમશઃ ઘટ્યા.
- (8) રાજ્યના અંકુશ તથા મૂડીની અછતને કારણે ઉપેક્ષા પામેલાં ક્ષેત્રોમાં ખાનગી મૂડીરોકાણ દ્વારા વેગ આવ્યો.
- (9) વસ્તુઓ અને સેવાઓની અછતમાં ઘટાડો થયો, વૈવિધ્યમાં વધારો થયો.
- (10) અન્ય દેશ સાથેના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંબંધો વધારે સુદૃઢ થયા.

8.13.2 આર્થિક સુધારાની પ્રતિકૂળ અસરો : નવી આર્થિકનીતિએ કેટલાક સામાજિક આર્થિક પ્રશ્નો પણ ઊભા કર્યા છે. જેમકે,

- (1) નાના પાયાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગોને ભારે નુકસાન થયું. બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓના જાહેરાત-ખર્ચ અને સ્પર્ધાત્મકતા સામે તે ટકી શક્યા નહિ.
- (2) ખાનગીકરણની સાથે જ વૈશ્વિકીકરણ શરૂ થઈ ગયું. એટલે દેશના ઉત્પાદકો કાર્યક્ષમ બને તે પહેલાં જ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધાનો તેમને સામનો કરવો પડ્યો. જેણે ઘણા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોને નુકસાન પહોંચાડ્યું.
- (3) જાહેર સેવાઓનું ખાનગીકરણ થયું. સબસિડીમાં ઘટાડો થયો પરિણામે જાહેર સેવાઓ અને પાયાની સુવિધાઓ મોંઘી બની. જેણે તમામ વસ્તુ-સેવાના ઉત્પાદન-ખર્ચમાં વધારો કર્યો.
- (4) ભારતીય ચલણનું નિર્ધારણ વેપારના આધારે અને બજારમાં થવાથી તેના મૂલ્યમાં વધુ પ્રમાણમાં બદલાવ આવે છે જેના કારણે વેપાર કરતી ઘણી ભારતીય કંપનીઓને નુકસાન થઈ શકે છે.
- (5) બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ, મોટી કંપનીઓએ નીચા દરે ખૂબ પુરવઠો અર્થતંત્રમાં ઠાલવી લાદણની નીતિ આચરી.
- (6) WTO એ ગુણવત્તાનાં ઊંચાં ધોરણો નિર્ધારિત કર્યા જેના કારણે ભારત જેવા દેશોને કેટલીક વસ્તુઓનો નિકાસ કરવા માટે પડકારો ઊભા થયા. ખાસ કરીને ખેત-પેદાશોની નિકાસો અંગે.
- (7) ખાનગીકરણને કારણે મોટા પાયે ઉદ્યોગો સ્થપાયા. જેને રસ્તા, વીજળી, પાણી, કાચા માલની સુવિધાઓ પૂરતા પ્રમાણમાં મળી નહિ અને તેની તંગી સર્જાઈ.
- (8) આર્થિક અસમાનતામાં ખૂબ વધારો થયો છે.
- (9) જીવન જરૂરી વસ્તુઓ-સેવાઓના ભોગે સમાજના નાના વર્ગની (સાધન-સંપન્ન) જરૂરિયાત સંતોષતી મોજશોખની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન-વેચાણ વધ્યા છે.
- (10) સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વારસાને વ્યાપક નુકસાન થયું છે તેવું ઘણા માને છે.

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) ભારતમાં આર્થિક સુધારા કયા વર્ષથી અમલમાં આવ્યા ?
 (A) ઈ.સ. 1947 (B) ઈ.સ. 1951 (C) ઈ.સ. 1991 (D) ઈ.સ. 1980
- (2) ભારતમાં FEMAનો કાયદો કયા વર્ષે આવ્યો ?
 (A) ઈ.સ. 1973 (B) ઈ.સ. 1980 (C) ઈ.સ. 1991 (D) ઈ.સ. 1999
- (3) નીચેનામાંથી કયો ઉદ્યોગ જાહેર ક્ષેત્ર માટે હવે અનામત છે ?
 (A) ખાતર (B) ટેલિવિઝન (C) મોટરકાર (D) રેલવે
- (4) આયાત થતી વસ્તુ જેવી વસ્તુનું ઉત્પાદન દેશમાં કરવામાં આવે તેને શું કહેવાય ?
 (A) ખાનગીકરણ (B) ઉદારીકરણ (C) આયાત અવેજીકરણ (D) વૈશ્વિકીકરણ
- (5) વિદેશી કંપનીઓ દ્વારા દેશમાં કરવામાં આવતા મૂડીરોકાણને શું કહે છે ?
 (A) FERA (B) FEMA (C) FDI (D) NRI

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) FERAનું પૂરું નામ આપો.
- (2) FEMAનું પૂરું નામ આપો.
- (3) FDIનું પૂરું નામ આપો.
- (4) ઉદારીકરણનો અર્થ આપો.
- (5) વૈશ્વિકીકરણનો અર્થ આપો.
- (6) FIIનું પૂરું નામ આપો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) આર્થિક સુધારાનો અર્થ આપો. આર્થિક સુધારાનાં પાસાં જણાવો.
- (2) MRTP એક્ટનું પૂરું નામ આપો. આ કાયદો શા માટે ઘડાયો ?
- (3) વિમૂડીકરણનો અર્થ આપી તેના પ્રકારો જણાવો.
- (4) ભારતમાં 1991માં આર્થિક સુધારા કરવાની ફરજ શાથી પડી ?
- (5) વિદેશી સંસ્થાકીય મૂડીરોકાણ સમજાવો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) વૈશ્વિકીકરણનો અર્થ આપી તેની મહત્વની બાબતો જણાવો.
- (2) પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણનો અર્થ આપી તેનું સ્વરૂપ જણાવો.
- (3) ભારતમાં વિદેશ વ્યાપારનીતિ સામેના પડકારો જણાવો.
- (4) વૈશ્વિકીકરણ પછીની વિદેશ વ્યાપાર નીતિ સમજાવો.
- (5) આર્થિક સુધારાની પ્રતિકૂળ અસરો જણાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) ઉદારીકરણનો અર્થ આપી તેને લીધે ભારતમાં આવેલાં પરિવર્તનો જણાવો.
- (2) ભારતમાં 1991થી કરવામાં આવેલા આર્થિક સુધારાની અસરો જણાવો.
- (3) ખાનગીકરણમાં અર્થ આપી તેની પ્રક્રિયા સમજાવો.

પારિભાષિક શબ્દો

આર્થિક સુધારા (Economic Reforms)	: રાજ્યના નિયંત્રણવાળી અર્થ-વ્યવસ્થામાં આર્થિકક્ષેત્રે નિયંત્રણો કમશ: હળવા કરવાની પ્રક્રિયાને ભારતમાં આર્થિક સુધારા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
ઉદારીકરણ (Liberalization)	: રાજ્ય અંકુશિત અર્થ-વ્યવસ્થામાં ખાનગી સાહસ, વ્યક્તિગત નિર્ણયોનું સ્વાતંત્ર્ય બજાર પરિબળ દ્વારા આર્થિક નિર્ણયોનો વ્યાપ વધે તે પ્રક્રિયાને ઉદારીકરણ કહે છે.
ખાનગીકરણ (Privatization)	: ખાનગીકરણ એટલે ઔદ્યોગિક માલિકીનું જાહેર ક્ષેત્રમાંથી ખાનગી ક્ષેત્રમાં હસ્તાંતરણ.
વૈશ્વિકીકરણ (Globalization)	: વૈશ્વિકીકરણ એટલે દેશના અર્થતંત્રને વિશ્વના અર્થતંત્ર સાથે વધુ ને વધુ સાંકળવાની પ્રક્રિયા.
વિમૂડીકરણ (Disinvestment)	: વિમૂડીકરણ એટલે જાહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોમાંથી રાજ્ય પોતાનો ફાળો ઓછો કરીને કે પાછો ખેંચીને ખાનગી ક્ષેત્રને વેચે છે. આમ, રાજ્ય જાહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોમાંથી પોતાની મૂડી પાછી ખેંચે છે જેને વિમૂડીકરણ કહે છે.
ઈજારાશાહી નિયંત્રણધારો (MRTP - Monopolies and Restrictive Trade Practices Act : 1969)	: ઉદ્યોગોને ઈજારો સ્થાપવા જેટલા મોટા થવાથી રોકવા અંગેનો કાયદો
સ્પર્ધાત્મકતા અંગેનો કાયદો (Competition Act : 2002)	: બજારમાં સ્પર્ધકો વચ્ચેની બિનઆરોગ્યપ્રદ હરીફાઈ રોકવા અંગેનો MRTPના બદલે સ્થપાયેલ ધારો
વિદેશી હૂંડિયામણ નિયમનધારો (FERA - Foreign Exchange Regulation Act : 1973)	: ઉદ્યોગો દ્વારા વિદેશી હૂંડિયામણની કમાણી નિયંત્રિત કરતો ધારો
વિદેશી હૂંડિયામણ સંચાલનધારો (FEMA - Foreign Exchange Management Act - 1999)	: ઉદ્યોગો દ્વારા વિદેશી હૂંડિયામણની કમાણી નિયંત્રિત કરવાના બદલે તેનું સંચાલન કરવા અંગેનો ધારો

- પ્રસ્તાવના
- 9.1 રાષ્ટ્રીય આવકનો અર્થ
  - 9.1.1 સામાન્ય અર્થ
  - 9.1.2 આલ્ફ્રેડ માર્શલ
(ઉત્પાદન ઉપર આધારિત વ્યાખ્યા)
  - 9.1.3 ઈરવિંગ ફિશર
(વપરાશ ઉપર આધારિત વ્યાખ્યા)
  - 9.1.4 એ. સી. પીગુ
(નાણાં ઉપર આધારિત વ્યાખ્યા)
- 9.2 રાષ્ટ્રીય આવક અને રાષ્ટ્રીય પેદાશ
  - 9.2.1 રાષ્ટ્રીય આવક
  - 9.2.2 રાષ્ટ્રીય પેદાશ
- 9.3 રાષ્ટ્રીય આવકનો ચકાકાર પ્રવાહ
- 9.4 રાષ્ટ્રીય આવકના મહત્વના ખ્યાલો
  - 9.4.1 કુલ આંતરિક પેદાશ
  - 9.4.2 શુદ્ધ આંતરિક પેદાશ
  - 9.4.3 કુલ રાષ્ટ્રીય પેદાશ
  - 9.4.4 શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય પેદાશ
  - 9.4.5 માથાદીઠ આવક
- 9.5 રાષ્ટ્રીય આવકનું માપન
(રાષ્ટ્રીય આવક માપવાની પદ્ધતિઓ)
  - 9.5.1 ઉત્પાદનની પદ્ધતિ
  - 9.5.2 આવકની પદ્ધતિ
  - 9.5.3 ખર્ચની પદ્ધતિ
- 9.6 રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી — માપનની મુશ્કેલીઓ
- 9.7 નાણાકીય આવક અને વાસ્તવિક આવક
  - 9.7.1 નાણાકીય રાષ્ટ્રીય આવક
  - 9.7.2 વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવક

પ્રસ્તાવના (Introduction)

રાષ્ટ્રીય આવક એ સમગ્રલક્ષી (બૃહદ) અર્થશાસ્ત્રનો એક પાયાનો ખ્યાલ છે. રાષ્ટ્રીય આવકના ખ્યાલમાં સમગ્ર અર્થતંત્રની આર્થિક પ્રવૃત્તિને માપવાનો પ્રયાસ થાય છે. કોઈ પણ દેશની રાષ્ટ્રીય આવક તેના અર્થતંત્રની કામગીરીનું સરવૈયું છે. રાષ્ટ્રીય આવકથી આપણને જે-તે અર્થતંત્રની આર્થિક તબિયતનો પરિચય મળે છે. જો અર્થતંત્રની રાષ્ટ્રીય આવક વધતી હોય તો તે સામાન્ય રીતે તંદુરસ્તીનું પ્રતીક છે અને જો અર્થતંત્રની રાષ્ટ્રીય આવક ઓછી હોય, ધીમે ધીમે વધતી હોય તો એ અર્થતંત્રની નાદુરસ્તીનું પ્રતીક છે તેમ કહેવાય. ટૂંકમાં કોઈ પણ દેશની આર્થિક સમૃદ્ધિના માપદંડ તરીકે રાષ્ટ્રીય આવકનો ઉપયોગ થાય છે. સામાન્ય રીતે કોઈ પણ દેશમાં વર્ષ દરમિયાન પોતાની મૂડી અને શ્રમથી કુદરતી સંપત્તિનો ઉપયોગ કરીને અંતિમ વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન થાય તેના બજારમૂલ્યને રાષ્ટ્રીય આવક કહે છે. રાષ્ટ્રીય આવકના GNP, NNP, GDP, NDP જેવા મહત્વના ખ્યાલો છે. બે દેશોની સરખામણી માટે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. આ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય આવક ખરેખર શું છે ? તે કેવી રીતે સર્જાય છે ? તેને કેવી રીતે માપી શકાય છે ? માપવાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ કઈ કઈ છે ? રાષ્ટ્રીય આવકની માપણી વખતે કેટલીક સમસ્યાઓ સર્જાય છે. દેશની નાણાકીય આવક જાણવી જોઈએ કે વાસ્તવિક આવક જાણવી જોઈએ ? આ બધી જ બાબતોનો પરિચય મેળવીએ.

9.1 રાષ્ટ્રીય આવકનો અર્થ (Meaning of National Income)

9.1.1 સામાન્ય અર્થ : વર્ષ દરમિયાન દેશમાં ખેતી, ઉદ્યોગ અને સેવાના ક્ષેત્રમાં કુલ જે ઉત્પાદન થાય છે તેનું નાણાકીય મૂલ્ય તે દેશની રાષ્ટ્રીય આવક છે. આપણે જ્યારે કહીએ કે ભારતની રાષ્ટ્રીય આવક 128 લાખ કરોડ રૂપિયા છે તેનો અર્થ એ થાય કે ખેતી, ઉદ્યોગ અને સેવાના ક્ષેત્રમાં એક વર્ષ દરમિયાન 128 લાખ કરોડ રૂપિયાની ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન થયું છે.

9.1.2 આલ્ફ્રેડ માર્શલ (ઉત્પાદન ઉપર આધારિત વ્યાખ્યા) : વર્ષ દરમિયાન દેશના શ્રમ અને મૂડીનો કુદરતી સંપત્તિ (જમીન) સાથે સહયોગ થવાથી જે ભૌતિક (દૃશ્ય) અને

અભૌતિક (અદૃશ્ય-સેવાઓ) વસ્તુઓનું ચોખ્ખું ઉત્પાદન થાય છે તે દેશની રાષ્ટ્રીય આવક છે. પ્રો. માર્શલે આ વ્યાખ્યામાં ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના ચોખ્ખા ઉત્પાદન ઉપર ભાર મૂક્યો છે. તેથી આ વ્યાખ્યા ઉત્પાદનલક્ષી ગણાય છે.

9.1.3 ઇરવિંગ ફિશર (વપરાશ ઉપર આધારિત વ્યાખ્યા) : વર્ષ દરમિયાન દેશના નાગરિકોએ જેટલા પ્રમાણમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓની પ્રત્યક્ષ વપરાશ કરી હોય તેના પ્રમાણને રાષ્ટ્રીય આવક કહેવાય છે. વ્યાખ્યામાં ફિશરે ભૌતિક અને અભૌતિક વસ્તુઓ-સેવાઓની વપરાશ ઉપર ભાર મૂક્યો છે તેથી આ વ્યાખ્યા વપરાશલક્ષી ગણાય છે.

9.1.4 એ. સી. પીગુ (નાણાં ઉપર આધારિત વ્યાખ્યા) : રાષ્ટ્રીય આવક વસ્તુઓ અને સેવાઓનો એવો પ્રવાહ છે કે જેની ચૂકવણી નાણાં દ્વારા કરવામાં આવી હોય છે અથવા જેને નાણાંમાં સહેલાઈથી રજૂ કરી શકાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વિદેશી આવક સહિતની સમાજની કુલ આવક જે નાણાંની મદદ વડે સરળતાથી માપી શકાય છે તે રાષ્ટ્રીય આવક છે. આ વ્યાખ્યામાં પીગુએ નાણાં ઉપર ભાર મૂક્યો છે તેથી આ વ્યાખ્યા નાણાંલક્ષી ગણાય છે.

વિવિધ વ્યાખ્યા ઉપરથી તારણો :

- (1) રાષ્ટ્રીય આવક એક વર્ષના ચોક્કસ સમયગાળામાં થયેલી આવકનું માપ છે.
- (2) રાષ્ટ્રીય આવકમાં અંતિમ વસ્તુ અને સેવા ધ્યાનમાં લેવાય છે.
- (3) અંતિમ વસ્તુ અને સેવાઓનું નાણાકીય મૂલ્ય રાષ્ટ્રીય આવક છે.
- (4) ઘસારો બાદ કરીને રાષ્ટ્રીય આવક ગણવામાં આવે છે.
- (5) વસ્તુ અને સેવાનું ઉત્પાદન અથવા વપરાશ થવી જોઈએ.

9.2 રાષ્ટ્રીય આવક અને રાષ્ટ્રીય પેદાશ (National Income and National Product)

સામાન્ય રીતે રાષ્ટ્રીય આવક અને રાષ્ટ્રીય પેદાશને એક જ ગણવામાં આવે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં બંને જુદા છે.

9.2.1 રાષ્ટ્રીય આવક : વર્ષ દરમિયાન ઉત્પાદનનાં ચાર સાધનોએ રાષ્ટ્રના ઉત્પાદનમાં આપેલ ફાળા બદલ તેમને મળતી કુલ આવકનો સરવાળો એ રાષ્ટ્રીય આવક છે. રાષ્ટ્રીય આવક = ભાડું + વેતન + વ્યાજ + નફો

9.2.2 રાષ્ટ્રીય પેદાશ : વર્ષ દરમિયાન ઉત્પાદનનાં સાધનોથી દેશનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં (ખેતી-ઉદ્યોગ-સેવા) અંતિમ સ્વરૂપની વસ્તુઓ અને સેવાઓના કુલ ઉત્પાદન-મૂલ્યનો સરવાળો રાષ્ટ્રીય પેદાશ છે. વર્ષ દરમિયાન દેશમાં વિવિધ પેઢીઓ દ્વારા ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલી વસ્તુઓ અને સેવાઓ રાષ્ટ્રીય પેદાશ છે. ટૂંકમાં રાષ્ટ્રીય પેદાશ = ખેતી + ઉદ્યોગ + સેવાક્ષેત્રનું કુલ ઉત્પાદન.

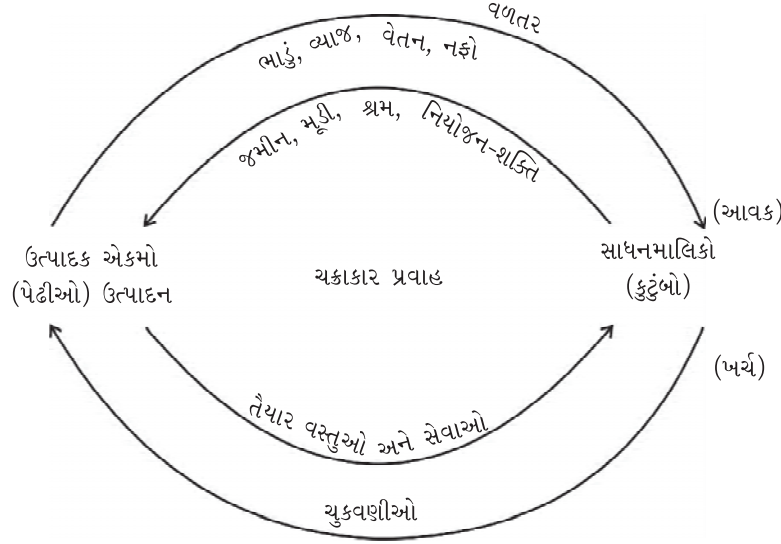
જો રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ ન હોય (કરવેરા વગેરે ન હોય) અને વિદેશ વેપાર ન હોય (આયાત-નિકાસ ન હોય) તો રાષ્ટ્રીય આવક અને રાષ્ટ્રીય પેદાશ એકસરખા હોય છે. વસ્તુઓ ઉપરના વેરાને લીધે રાષ્ટ્રીય પેદાશ રાષ્ટ્રીય આવકથી વધુ હોય છે. કારણ કે કરવેરાને કારણે કિંમત ઉત્પાદન-ખર્ચથી વધારે હોય છે. ઉપરાંત ઉત્પાદકોને સરકાર તરફથી મળતી સબસિડીઓને કારણે રાષ્ટ્રીય પેદાશ રાષ્ટ્રીય આવકથી ઓછી હોય છે.

9.3 રાષ્ટ્રીય આવકનો ચક્રાકાર પ્રવાહ (Circular Flow of National Income)

સૈદ્ધાંતિક સમજૂતીની રીતે અર્થતંત્રના બે પ્રકાર પાડવામાં આવે છે : (1) અલિપ્ત અર્થતંત્ર (Closed Economy) અને (2) ખુલ્લું અર્થતંત્ર (Open Economy). અલિપ્ત અર્થતંત્ર એવું અર્થતંત્ર છે જેમાં વિદેશ વેપારની કોઈ ભૂમિકા હોતી નથી. આવા અર્થતંત્રને અન્ય દેશો સાથે આર્થિક વ્યવહારો હોતા નથી. દેશમાંથી વસ્તુ, સેવા, સાધનોની નિકાસ થતી નથી અને અન્ય દેશમાંથી વસ્તુ, સેવા, સાધનોની આયાત પણ થતી નથી. અલિપ્ત અર્થતંત્ર સ્વાવલંબી એટલે કે સ્વનિર્ભર હોય છે જ્યારે ખુલ્લા અર્થતંત્રમાં વિદેશ વેપારની ભૂમિકા હોય છે. અમુક કાર્યો સરકાર કરે છે, બીજા દેશો સાથે અર્થતંત્રને આયાત અને નિકાસના સંબંધો પણ હોય છે. અહીં સરળતા માટે આપણે રાષ્ટ્રીય આવકના ચક્રાકાર પ્રવાહની સમજૂતી માત્ર અલિપ્ત અર્થતંત્રના સંદર્ભમાં જ મેળવીશું.

ઉત્પાદન-આવક-ખર્ચનો ચક્રાકાર પ્રવાહ સમજવા માટે આપણે અર્થતંત્રને બે વિશાળ ક્ષેત્રોમાં વહેંચીએ છીએ. ધંધાદારી

પેઢીઓ અને સાધનના માલિકો. પેઢીઓ ઉત્પાદન-પ્રક્રિયા માટે જરૂરી સાધનો જમીન, મૂડી, શ્રમ, કુટુંબો પાસેથી ખરીદે છે અને ધંધામાં તેનો ઉપયોગ કરીને ઉત્પાદન કરે છે. આમ સાધનો કુટુંબથી પેઢીઓ તરફ આવે છે. સાધનોના ઉપયોગ બદલ પેઢી સાધનમાલિકો એટલે કે કુટુંબોને ભાડું, વેતન, વ્યાજ, નફારૂપે વળતર (આવક) ચૂકવે છે. આમ, પ્રથમ નાણાંનો પ્રવાહ પેઢીઓ તરફથી કુટુંબો તરફ આવે છે.

9.1 અલિપ્ત અર્થતંત્રમાં રાષ્ટ્રીય આવકનો ચકાકાર પ્રવાહ

પેઢી આ સાધનોની મદદથી જે ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન કરે છે તેને વેચવા માટે બજારમાં મૂકે છે. બજારમાંથી કુટુંબો ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓ ખરીદે છે. આમ, વસ્તુ અને સેવાઓનો પ્રવાહ પેઢીઓ તરફથી કુટુંબ તરફ આવે છે. કુટુંબો વસ્તુ અને સેવાની ખરીદી બદલ પેઢીને નાણાં ચૂકવે છે (ચુકવણી-ખર્ચ) તેથી નાણાંનો પ્રવાહ કુટુંબોમાંથી ફરી પાછો પેઢીઓ તરફ આવે છે. આ નાણાંથી પેઢી ફરીથી સાધનો ખરીદે છે અને ફરીથી ઉત્પાદન કરે છે. કુટુંબોને ચુકવણી કરે છે. પેઢીઓમાંથી કુટુંબો તરફ અને કુટુંબોમાંથી પેઢીઓ તરફ સતત વહેતા આ નાણાંના પ્રવાહને ઉત્પાદન-આવક-ખર્ચનો એટલે કે રાષ્ટ્રીય આવકનો ચકાકાર પ્રવાહ કહેવામાં આવે છે. આવકનો આ ચકાકાર પ્રવાહ અર્થતંત્રને સતત ધબકતું રાખે છે. ચકાકાર પ્રવાહ સૂચવે છે રાષ્ટ્રીય આવક ત્રણ રીતે માપી શકાય છે : (1) ઉત્પાદન (2) આવક અને (3) ખર્ચ.

સાધનો કુટુંબથી પેઢી તરફ અને વળતર પેઢીથી કુટુંબ તરફ વહે છે. તો વસ્તુઓ પેઢીથી કુટુંબ તરફ અને ચુકવણી કુટુંબથી પેઢી તરફ વહે છે. પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ આ અલિપ્ત અર્થતંત્ર છે.

વાસ્તવમાં ખુલ્લાં અર્થતંત્રો જોવા મળે છે જેમાં સરકારની ભૂમિકા હોય છે. અર્થતંત્રમાં બચતો પણ થાય છે. આયાત અને નિકાસોનું અસ્તિત્વ હોય છે. આવા ખર્ચતંત્રમાં પણ બજારને આધારે ચકાકાર પ્રવાહ સમજાવી શકાય છે.

9.4 રાષ્ટ્રીય આવકના મહત્વના ખ્યાલો (Important Concepts of National Income)

9.4.1 કુલ આંતરિક પેદાશ (Gross Domestic Product - GDP) : રાષ્ટ્રીય આવકના અનેક ખ્યાલો છે. તેમાં કુલ આંતરિક પેદાશનો ખ્યાલ મહત્વનો છે. વર્ષ દરમિયાન દેશની હદમાં દેશના અને વિદેશના નાગરિકો દ્વારા જે અંતિમ સ્વરૂપની ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન થાય છે. તેના બજાર-મૂલ્યને કુલ આંતરિક પેદાશ અથવા કુલ ઘરેલું ઉત્પાદન કહેવામાં આવે છે.

મહત્વની બાબતો :

(1) કુલ આંતરિક પેદાશમાં દેશ અને વિદેશના નાગરિકો દ્વારા અથવા કુદરત દ્વારા (ફૂલ ઓઈલ) આપણા દેશની હદમાં થયેલ અંતિમ સ્વરૂપની વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન ગણવામાં આવે છે.

(2) કુલ આંતરિક પેદાશનો ખ્યાલ દેશની હદ સાથે સંકળાયેલો છે. આમાં દેશના નાગરિકોએ વિદેશમાં કરેલું ઉત્પાદન અથવા દેશના નાગરિકોએ વિદેશમાંથી મેળવેલી આવકોને ગણતરીમાં લેવામાં આવતી નથી.

(3) દેશોની આર્થિક સરખામણી કરવા અર્થતંત્રની પ્રગતિ દર્શાવવા GDPના આંકડાઓનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

9.4.2 શુદ્ધ આંતરિક પેદાશ (Net Domestic Product – NDP) : ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા દરમિયાન વપરાશને કારણે યંત્રો, મકાનો, ઓજારો જેવા મૂડીસાધનોને ઘસારો લાગે છે. અમુક સમય પછી આ સાધનો ઉત્પાદન માટે બિનઉપયોગી બની જાય છે, ત્યારે આવાં સાધનો બદલવાની જરૂર પડે છે. કેટલીક વાર ટેકનોલોજી બદલાતા મૂડીસાધનો બદલવામાં આવે છે. આમ ઉત્પાદન-પ્રક્રિયા દરમિયાન સાધનોને લાગતા ઘસારાને કુલ આંતરિક પેદાશમાંથી બાદ કરવાથી આપણને શુદ્ધ આંતરિક પેદાશ પ્રાપ્ત થાય છે જેને ટૂંકમાં NDP કહે છે.

વર્ષ દરમિયાન દેશની હદમાં દેશના અને વિદેશનાં સાધનો દ્વારા જે અંતિમ સ્વરૂપની ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન થાય છે. તેના બજારમૂલ્યમાંથી મૂડીસાધનોને લગતા ઘસારા-ખર્ચને બાદ કરતા જે શેષ વધે તેને શુદ્ધ આંતરિક પેદાશ કહેવાય છે. તેથી ટૂંકમાં $GDP - ઘસારો = NDP$ સૂત્ર સ્વરૂપે રજૂ કરી શકાય.

9.4.3 કુલ રાષ્ટ્રીય પેદાશ (Gross National Product – GNP) : દેશના નાગરિકો અને વિદેશના નાગરિકો દેશની હદમાં જે ઉત્પાદન કરે છે તે કાચી આંતરિક પેદાશ છે. જ્યારે દેશના નાગરિકો વર્ષ દરમિયાન જે ઉત્પાદન કરે છે. તેના મૂલ્યનો સરવાળો એ કાચી રાષ્ટ્રીય પેદાશ છે. દેશના નાગરિકોએ દેશની હદમાં ઉત્પાદન કર્યું છે કે સરહદની બહાર વિદેશી ધરતી પર ઉત્પાદન કર્યું તે બાબત અહીં મહત્ત્વની નથી પરંતુ આપણા દેશના નાગરિકો દ્વારા થયેલું ઉત્પાદન હોવું જોઈએ. વર્ષ દરમિયાન દેશના નાગરિકોએ ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુઓ અને સેવાઓના નાણાકીય મૂલ્યને તે દેશની કુલ રાષ્ટ્રીય પેદાશ કહે છે.

મહત્ત્વની બાબતો :

(1) GNPમાં ચાલુ વર્ષના ઉત્પાદનનું મૂલ્ય ગણાય છે. અગાઉના વર્ષનું ઉત્પાદન-મૂલ્ય ગણાતું નથી.

(2) કુલ આંતરિક પેદાશ (GDP)માં વિદેશમાં રહેતા આપણા નાગરિકોની આવક ઉમેરવામાં આવે અને આપણા દેશમાં રહીને કમાતા વિદેશી નાગરિકોની આવક બાદ કરવામાં આવે ત્યારે GNP મળે છે. ટૂંકમાં કહીએ તો,

$$GNP = GDP + \text{વિદેશમાંથી મળેલી ચોખ્ખી આવક (વિદેશમાંથી થતી કુલ આવક - વિદેશને થતી કુલ ચુકવણી)}$$

(3) સામાન્ય વ્યવહારમાં મોટા ભાગે GNPના આંકડાઓનો ઉપયોગ થાય છે.

9.4.4 શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય પેદાશ (Net National Product – NNP) : ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા દરમિયાન ઉત્પાદનનાં સાધનો, યંત્રો, કારખાનાનું મકાન, ઓજારો વગેરેને ઘસારો લાગે છે. તેમનું મૂલ્ય ઘટે છે. તેને મૂડીઘસારો (Capital Depreciation) કહે છે. શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય પેદાશ જાણવા કુલ રાષ્ટ્રીય પેદાશમાંથી આ ઘસારાની રકમ બાદ કરવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી જે શેષ વધે તે શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય પેદાશ કહેવાય છે. વર્ષ દરમિયાન દેશના નાગરિકોએ ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુઓ અને સેવાઓના નાણાકીય મૂલ્યમાંથી ઘસારો બાદ કરતા જે શેષ વધે તે શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય પેદાશ છે.

મહત્ત્વની બાબતો :

(1) GNPમાંથી ઘસારો બાદ થયા પછીનું ચાલુ વર્ષના ઉત્પાદનનું મૂલ્ય NNP

(2) $GNP - ઘસારો = NNP$

9.4.5 માથાદીઠ આવક (Per Capita Income) : જેમ રાષ્ટ્રીય આવક આર્થિક વૃદ્ધિનો એક માપદંડ છે તેમ માથાદીઠ આવક આર્થિક વિકાસનો એક માપદંડ છે. સામાન્ય રીતે કોઈ એક દેશની રાષ્ટ્રીય આવકને એ વર્ષની કુલ વસ્તી વડે ભાગતા જે-તે વર્ષની માથાદીઠ આવક આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યક્તિદીઠ સરેરાશ આવક એ માથાદીઠ આવક છે. માથાદીઠ આવકને સૂત્રમાં નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય :

$$\text{માથાદીઠ આવક} = \frac{\text{કુલ રાષ્ટ્રીય આવક}}{\text{કુલ વસ્તી}}$$

કોઈ એક દેશની કોઈ એક વર્ષની રાષ્ટ્રીય આવક ધારો કે ₹ 60,000 કરોડ છે અને તે વર્ષની તે દેશની વસ્તી 2 કરોડ વ્યક્તિઓની છે તો તે દેશની માથાદીઠ આવક

$$\text{માથાદીઠ આવક} = ₹ \frac{60,000 \text{ કરોડ}}{2 \text{ કરોડ}}$$

$$= ₹ 30,000 \text{ થશે.}$$

એટલે કે વર્ષ દરમિયાન દેશના નાગરિકો સરેરાશ 30,000 ₹ આવક મેળવે છે તેમ કહેવાય. માથાદીઠ આવકને ચાલુ વર્ષના ભાવે રાષ્ટ્રીય આવકના માપથી ગણવામાં આવી હોય તો તેને ચાલુ ભાવે માથાદીઠ આવક કહેવાય અને જો પાયાના વર્ષના ભાવે (સ્થિર ભાવે) રાષ્ટ્રીય આવકથી ગણવામાં આવી હોય તો તે સ્થિર ભાવે માથાદીઠ આવક કહેવાય છે. માથાદીઠ આવક જેમ વધારે તેમ નાગરિકોને પ્રાપ્ત થતી વસ્તુઓ અને સેવાઓનું પ્રમાણ વધારે છે તેમ કહેવાય. બીજા શબ્દોમાં નાગરિકોનું જીવનધોરણ ઊંચું ગણાય.

મહત્વની બાબતો :

- (1) રાષ્ટ્રીય આવકના વૃદ્ધિ-દર કરતાં વસતિ વૃદ્ધિનો દર ઊંચો હોય તો માથાદીઠ આવક ઘટે છે.
- (2) માથાદીઠ આવક એ સરેરાશ માપ છે.
- (3) દેશમાં આવકની વહેંચણી બદલાવા છતાં માથાદીઠ આવકમાં કોઈ ફેર પડતો નથી.
- (4) જો દેશમાં આવકની અસમાનતા વધે તો માથાદીઠ આવક વિકાસનો સાચો માપદંડ નથી.
- (5) દેશની પ્રગતિનો સાચો માપદંડ રાષ્ટ્રીય આવક નહિ પરંતુ માથાદીઠ આવક છે.
- (6) UNO પણ બે દેશોની પ્રગતિની સરખામણી કરવામાં રાષ્ટ્રીય આવકની સાથે માથાદીઠ આવકના આંકડાનો ઉપયોગ કરે છે.
- (7) માથાદીઠ આવકથી બે દેશોની તુલના કરી શકાય છે.
- (8) માથાદીઠ આવકથી દેશના નાગરિકોના જીવનધોરણનો અંદાજ મૂકી શકાય છે.

9.5 રાષ્ટ્રીય આવકનું માપન (રાષ્ટ્રીય આવક માપવાની પદ્ધતિઓ - Measurement of National Income)

રાષ્ટ્રીય આવકનું માપન એટલે કે ગણતરી, રાષ્ટ્રીય આવકની જુદી જુદી વિભાવનાઓ-અર્થને આધારે રજૂ કરવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રીય આવકની વિભાવનાના ત્રણ અર્થ થાય છે અને તે ત્રણ વિભાવનાને આધારે રાષ્ટ્રીય આવકને ગણવાની ત્રણ પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે :

- (1) ઉત્પાદનની પદ્ધતિ (2) આવકની પદ્ધતિ (3) ખર્ચની પદ્ધતિ.

9.5.1 ઉત્પાદનની પદ્ધતિ : રાષ્ટ્રીય આવક ગણવાની આ પદ્ધતિ પ્રો. માર્શલની વ્યાખ્યા ઉપરથી વિકસાવવામાં આવી છે. વર્ષ દરમિયાન દેશમાં ખેતી, ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રમાં અંતિમ સ્વરૂપની વસ્તુઓ અને સેવાઓનું જે ઉત્પાદન થયું હોય તેના નાણાકીય મૂલ્યનો સરવાળો રાષ્ટ્રીય આવક ગણવામાં આવે છે. ખેતી, ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રના ઉત્પાદનનો જથ્થો જાણી તેને બજારકિંમતોથી ગુણી નાણાકીય મૂલ્ય શોધવામાં આવે છે. વસ્તુ અને સેવાઓના આ નાણાકીય મૂલ્યનો સરવાળો દેશની રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી છે.

મહત્વની બાબતો : નીચેની બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી કરવામાં આવે છે :

- (1) **અર્થતંત્રનું જુદાં-જુદાં ક્ષેત્રોમાં વર્ગીકરણ :** અર્થતંત્રનું ખેતી, ઉદ્યોગ, સેવા, ખાણ, બાંધકામ, મેન્યુફેક્ચરિંગ, વેપાર-વાણિજ્ય, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, બેંકિંગ, શિક્ષણ જેવાં અનેક ક્ષેત્રોમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે.
- (2) **વસ્તુ કે સેવાની પસંદગી :** અર્થતંત્રનાં જુદાં-જુદાં ક્ષેત્રોમાં ઉત્પન્ન થતી માત્ર અંતિમ વપરાશની વસ્તુઓ અને સેવાઓને ગણવામાં આવે છે. વચગાળાના ઉપયોગની વસ્તુઓ ગણવામાં આવતી નથી.
- (3) **ગૃહિણીના ઘરકામની સેવા :** ગૃહિણીના ઘરકામની સેવા બજારમાં વેચાતી નથી. તેનું નાણાકીય મૂલ્ય માપી શકાતું નથી. તે રાષ્ટ્રીય આવકમાં ગણાતી નથી.

(4) **સ્વ-વપરાશ** : સ્વ-વપરાશ માટે ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુઓ બજારમાં વેચાતી નથી. તેનું નાણાકીય મૂલ્ય આંકી શકાતું નથી માટે તે પણ રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરીમાં લેવાતી નથી. ભારતમાં ખેડૂતે સ્વ-વપરાશ માટે રાખેલ અનાજ અપવાદ તરીકે રાષ્ટ્રીય આવકમાં ગણતરીમાં લેવામાં આવે છે.

(5) **સંરક્ષણ-પોલીસ** : સંરક્ષણ-પોલીસની સેવાઓના બજાર હોતા નથી. તે બજારમાં વેચાતી મળતી નથી છતાં ભારતમાં રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરીમાં તેને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

(6) **આરોપિત ભાડું** : પોતાનું મકાન બીજાને ભાડે આપ્યું હોત તો જે ભાડું મળી શકત તેને આરોપિત ભાડું (Imputed Rent) કહે છે. તેનું મૂલ્ય રાષ્ટ્રીય આવકમાં ગણાય છે.

(7) **બેવડી ગણતરી** : બેવડી ગણતરી ટાળવી જોઈએ. રાષ્ટ્રીય આવક-પેદાશની ગણતરીમાં બેવડી ગણતરી દૂર કરીને રાષ્ટ્રીય પેદાશ ગણવામાં આવે છે. જ્યારે રાષ્ટ્રીય પેદાશમાં કોઈ એક વસ્તુનું મૂલ્ય એક કરતા વધારે વખત ગણવામાં આવે તો તે બેવડી ગણતરી છે. બેવડી ગણતરીથી રાષ્ટ્રીય આવક કૃત્રિમ રીતે ઊંચી આવે છે. ઉત્પાદનની રીતે રાષ્ટ્રીય પેદાશની ગણતરી કરતી વખતે આ બેવડી ગણતરીથી બચવું જોઈએ. જો રાષ્ટ્રીય પેદાશમાં વર્ષ દરમિયાન ઉત્પન્ન થયેલ લોખંડ અને તેમાંથી બનેલ યંત્રો એમ બંને વસ્તુનું નાણાકીય મૂલ્ય ગણવામાં આવે તો તે બેવડી ગણતરી છે. કારણ કે યંત્રોના મૂલ્યમાં લોખંડનું મૂલ્ય સમાયેલું છે. એટલે જો લોખંડનું મૂલ્ય પણ ગણીએ અને યંત્રોનું મૂલ્ય પણ ગણવામાં આવે તો લોખંડનું મૂલ્ય બેવાર ગણાય છે. આવી બેવડી ગણતરી દૂર કરવાના બે ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છે :

(A) **માત્ર અંતિમ વસ્તુઓનું મૂલ્ય ગણવું** : આ પદ્ધતિમાં અર્ધતૈયાર વચગાળાનો ઉપયોગ ધરાવતી વસ્તુઓનું મૂલ્ય ગણવાને બદલે, માત્ર યંત્ર કે જે અંતિમ વસ્તુ છે અને તેમાં લોખંડનું મૂલ્ય સમાયેલું છે તેના નાણાકીય મૂલ્યને જ ગણવામાં આવે તો બેવડી ગણતરીનો પ્રશ્ન ઉકેલાઈ જાય છે.

(B) **મૂલ્યવૃદ્ધિની પદ્ધતિ** : ઉત્પાદન-પ્રક્રિયામાં જ્યારે વસ્તુ એક તબક્કામાંથી બીજા તબક્કામાં જાય છે ત્યારે તેનું નાણાકીય મૂલ્ય વધે છે. આ વધેલા મૂલ્યને જુદું તારવીને તેનો સરવાળો કરીને રાષ્ટ્રીય પેદાશ ગણવામાં આવે તો બેવડી ગણતરી થતી નથી. એક ઉદાહરણની મદદથી સમજાવે.

ઉત્પાદનના તબક્કા	વેચાણ આવક (₹ માં)	સાધન-ખર્ચ (₹ માં)	મૂલ્યવૃદ્ધિ (₹ માં)
રૂ	100	શૂન્ય	100
સૂતર	200	100	100
કાપડ	280	200	80
કુલ	580	300	280

એક કારખાનામાંથી ₹ 100નું રૂ લાવવામાં આવે તેમાંથી ₹ 200નું સૂતર બને અને ₹ 200ના સૂતરમાંથી ₹ 280નું કાપડ બને તો રાષ્ટ્રીય પેદાશમાં $100 + 200 + 280 = 580$ નું નાણાકીય મૂલ્ય ગણવામાં આવે તો બેવડી ગણતરી થાય છે. રૂ, સૂતર અને કાપડ બંનેમાં સમાયેલું છે. તેથી રૂનું મૂલ્ય ત્રણવાર ગણાય છે. આ બેવડી ગણતરી છે. પરંતુ જો ₹ 100નું રૂ + ₹ 100નું સૂતર + ₹ 80નું કાપડનું વધેલું મૂલ્ય ગણવામાં આવે એટલે કે ₹ 280નો મૂલ્યવધારો ગણીએ તો બેવડી ગણતરી થતી નથી. ઉપરના ઉદાહરણમાં કાપડના ઉત્પાદનમાં વપરાયેલ સાધનસામગ્રીનું ખર્ચ શૂન્ય બતાવ્યું છે. કારણ કે, અહીં માની લેવામાં આવ્યું છે કે, રૂનું ઉત્પાદન ગયા વર્ષનું છે. જે અગાઉના વર્ષની રાષ્ટ્રીય પેદાશમાં ગણાયેલું છે.

(8) **પરોક્ષ વેરા અને સબસિડી** : વસ્તુની બજારકિંમતમાં પરોક્ષ વેરા સમાયેલા હોવાથી રાષ્ટ્રીય પેદાશ જાણવા તે પરોક્ષ વેરા બાદ કરવામાં આવે છે અને સરકાર દ્વારા જે સબસિડી અપાતી હોય તે ઉમેરવામાં આવે છે.

(9) **પુનઃવેચાણ** : ભૂતકાળમાં ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુનું જ્યારે ઉત્પાદન થયું ત્યારે રાષ્ટ્રીય પેદાશમાં તેનું મૂલ્ય ગણાઈ ચૂક્યું

હોય છે. તેથી હવે આ વસ્તુ જો ફરીથી વેચવામાં આવે તો તેનું મૂલ્ય ગણાતું નથી અને જો ગણીએ તો બેવડી ગણતરી થાય છે. 2000ના વર્ષમાં ખરીદેલું મકાન કોઈ આજે વેચે તો આ વેચાણ રાષ્ટ્રીય પેદાશમાં ન ગણાય.

(10) ઘસારો બાદ કરવો : ઉત્પાદન-પ્રક્રિયા દરમિયાન મૂડીસાધનોને લાગતા ઘસારાને બાદ કરીને રાષ્ટ્રીય પેદાશ ગણવામાં આવે છે.

(11) નિકાસમૂલ્ય ઉમેરવામાં આવે છે.

(12) દાણચોરી કે ગેરકાયદેસર વસ્તુનું મૂલ્ય ગણતરીમાં લેવાતું નથી.

9.5.2 આવકની પદ્ધતિ : રાષ્ટ્રીય આવક માપવાની આવકની પદ્ધતિ પ્રો. પીગુની વ્યાખ્યા ઉપરથી વિકસાવવામાં આવી છે. વર્ષ દરમિયાન દેશના નાગરિકો અને રાજ્ય જે આવક પ્રાપ્ત કરે છે. તેનો સરવાળો કરવાથી રાષ્ટ્રીય આવક જાણી શકાય છે. રાષ્ટ્રીય આવક માપવાની આવકની પદ્ધતિમાં ઉત્પાદનનાં ચાર સાધનો જમીન, મૂડી, શ્રમ અને નિયોજકને મળતી ભાડું, વ્યાજ, વેતન અને નફારૂપી આવકનો સરવાળો કરવામાં આવે છે. આ સરવાળામાં વિદેશમાંથી મળતી આવક ઉમેરવાની અને આપણા દેશમાં વપરાયેલાં વિદેશી સાધનોને ભાડું, વ્યાજ, વેતન, નફારૂપી જે ચુકવણી કરી હોય તે બાદ કરવામાં આવે છે.

મહત્વની બાબતો : આવકની રીતે રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી કરતી વખતે નીચેની બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે :

(1) સાધનોની આવક ગણવી : ઉત્પાદનનાં સાધનોને નીચે પ્રમાણેની મળતી આવકો ગણાય છે :

(A) ભાડાની આવક : જમીન-મકાન વગેરેનું જે ભાડું મળે છે તે આવક તરીકે ગણાય છે. પોતાના મકાનમાં રહેતા હોય તેમને પણ ભાડાની આવક મળે છે એમ માની આરોપિત ભાડું ગણાય છે. પુસ્તકોના કોપીરાઈટ્સ અને પેટન્ટ જેવા અધિકારોને કારણે મળતી આવક ગણવામાં આવે છે.

(B) વ્યાજની આવક : લોકોને વર્ષ દરમિયાન મૂડી ઉપર જે વ્યાજ મળે છે તેની ગણતરી થાય છે. પરંતુ રાજ્ય તરફથી મળતું વ્યાજ બાકાત રખાય છે. કારણ કે રાજ્ય કરવેરા દ્વારા આવક મેળવે છે અને વ્યાજ તરીકે એ નાણું ચૂકવે છે એટલે માત્ર નાણાંની હેરફેર થાય છે.

(C) વેતનની આવક : શ્રમિકોને વર્ષ દરમિયાન તેમના કાર્યના બદલામાં જે વેતન અને પગાર મળે છે તે ગણવામાં આવે છે.

(D) નફાની આવક : રોકાણકારો-નિયોજકોને જે નફા અને ડિવિડન્ડ રૂપી આવકો મળે છે તે ગણાય છે. કંપનીઓના અનામત નફા અને તેના ઉપર ચુકવાતા કરવેરાનો સમાવેશ પણ થાય છે.

(2) ન ગણવામાં આવતી આવકો : રાષ્ટ્રીય આવક માપવાની આવકની પદ્ધતિમાં બક્ષિસ, ઇનામ, ભેટ, લૂંટની આવક, ચોરી, બેકારી ભથ્થાની આવક કે વૃદ્ધાવસ્થામાં મળતી સરકારી સહાયની આવક, લોટરીની આવક વગેરે જેવી આવકો રાષ્ટ્રીય આવકમાં ગણવામાં આવતી નથી.

(3) સરકાર દ્વારા અપાતી સબસિડી બાદ કરવામાં આવે છે.

(4) વિદેશની ચોખ્ખી આવક ઉમેરવામાં આવે છે (નિકાસ-આયાત).

(5) વપરાશી માલના સોદામાંથી મળતા કમિશન કે દલાલીની આવક ગણાય છે.

(6) જે આવકોથી અર્થતંત્રમાં વસ્તુ અને સેવાના ઉત્પાદનનો પ્રવાહ વહેતો હોય જેનાથી અર્થતંત્રમાં વસ્તુઓના નાણાકીય મૂલ્યમાં વધારો થતો હોય તેવી આવકો ગણવામાં આવે છે.

(7) સેકન્ડ હેન્ડ વસ્તુની આવકનો સમાવેશ થતો નથી. દા.ત., મોબાઇલના નવા મોડેલ આવતા જૂના મોડેલના વેચાણથી જે આવક થાય તે ગણાતી નથી.

9.5.3 ખર્ચની પદ્ધતિ : પ્રો. ફિશરની વ્યાખ્યા ઉપરથી આ પદ્ધતિ વિકસાવવામાં આવી છે. વર્ષ દરમિયાન વ્યક્તિઓ, કુટુંબો, પેઢીઓ અને સરકાર ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓ ઉપર જે કુલ નાણાકીય ખર્ચ કરે છે તેનો સરવાળો કરીને રાષ્ટ્રીય આવક માપવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં આવક = ખર્ચની ધારણા અભિપ્રેત છે. ખર્ચની પદ્ધતિમાં એક નાણાકીય વર્ષ દરમિયાન અંતિમ વસ્તુઓ અને સેવાઓની ખરીદી પાછળ જે ખર્ચ થાય તેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. એક નાણાકીય વર્ષ દરમિયાન કુલ ખર્ચ GDP જેટલું હોય છે.

મહત્વની બાબતો : ખર્ચની દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી કરતી વખતે નીચેની બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે :

(1) નાણાકીય ખર્ચનાં ચાર ઘટકો છે :

(A) વપરાશી ખર્ચ : નાગરિકો, કુટુંબો, ધંધાદારી પેઢીઓ દ્વારા વપરાશી વસ્તુઓ પાછળ થતો ખર્ચ ગણવામાં આવે છે. ટી.વી., સ્કૂટર, કાર જેવી ટકાઉ વસ્તુઓ અનાજ, ફળ, શાકભાજી જેવી નાશવંત વસ્તુઓ તેમજ શિક્ષણ, ડોક્ટરી સારવાર, વાહન-વ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર જેવી સેવાઓ પાછળ થતા ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે.

(B) મૂડીરોકાણ-ખર્ચ : નાગરિકો, કુટુંબો, ધંધાદારી પેઢીઓ જે મૂડીરોકાણ-ખર્ચ કરે છે તેની ગણતરી થાય છે. કારખાનાનું મકાન, પ્લાન્ટ, યંત્રસામગ્રી, વ્યવસાય માટે જરૂરી વસ્તુઓ-સાધનો પર થયેલ ખર્ચ મૂડીરોકાણ-ખર્ચ તરીકે ગણાય છે.

(C) સરકારી ખર્ચ : કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર અને સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ વગેરેનું વપરાશી-ખર્ચ, મૂડીરોકાણ ખર્ચ, વહીવટી ખર્ચ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(D) ચોખ્ખું નિકાસખર્ચ : દેશના નાગરિકોનું વિદેશી વસ્તુઓની આયાત પાછળનું ખર્ચ એ દેશનું ખર્ચ છે અને આપણી નિકાસો એ વિદેશના નાગરિકોનું આપણી વસ્તુઓ પાછળનું ખર્ચ છે. તેથી તે બંને વચ્ચેનો તફાવત એ ચોખ્ખી નિકાસો છે. જેનો સમાવેશ રાષ્ટ્રીય આવકમાં થાય છે. ટૂંકમાં કહેવું હોય તો **કુલ રાષ્ટ્રીય આવક = વપરાશી ખર્ચ + મૂડીરોકાણ ખર્ચ + સરકારી ખર્ચ + ચોખ્ખું નિકાસખર્ચ.**

(2) રાષ્ટ્રીય આવકમાં ન ગણાતા ખર્ચો : ખર્ચની દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરીમાં અમુક ખર્ચો ગણાતા નથી. દા.ત., સેકન્ડ હેન્ડ વસ્તુઓની ખરીદી પાછળનું ખર્ચ, હેરફેરનું ખર્ચ (બદલા ચૂકવણીઓ) વગેરે, હેરફેરના ખર્ચમાં પેન્શન, બેકારી ભથ્થું, વિધવાઓને અપાતી સહાય વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જૂના શૉરની ખરીદી પાછળનું ખર્ચ, વચગાળાની વપરાશી વસ્તુઓ પાછળનું ખર્ચ રાષ્ટ્રીય આવકમાં ગણાતું નથી. કેટલાક ખર્ચો વસ્તુઓ-સેવાઓના ઉત્પાદન થયા વગર થાય છે. તેમાં માત્ર નાણાંની હેરફેર જ થાય છે. સબસિડી જેવા ખર્ચો રાષ્ટ્રીય આવકમાં ગણવામાં આવતા નથી.

(3) રાષ્ટ્રીય આવક ગણવામાં મુશ્કેલી : વ્યક્તિઓના ખર્ચના આધારભૂત આંકડા મળતા નથી. તેથી આ પદ્ધતિથી રાષ્ટ્રીય આવક ગણવામાં મુશ્કેલી સર્જાય છે. એક ઉદાહરણથી જોઈએ. આરવ નામનો ઉદ્યોગપતિ તેના એકાઉન્ટન્ટ મિલાપને ₹ 30,000 પગાર પેટે આપે અને તે ₹ 30,000ને ખર્ચ પેટે ગણે. એકાઉન્ટન્ટ મિલાપ તેના ઘરમાં સાફસફાઈ માટે આવતી ખુશ્બુને ₹ 3000 આપે અને તેને ખર્ચ પેટે ગણે તો વાસ્તવમાં ખર્ચ કેટલું ? ₹ 30,000 કે 30,000 + 3000 = 33,000 ? આમ ખર્ચની પણ બેવડી ગણતરી થાય.

રાષ્ટ્રીય આવક ગણવા માટે ઉપરની પદ્ધતિઓમાંથી ગમે તે પદ્ધતિને દેશ અપનાવી શકે. જો પ્રાપ્ય માહિતી અને આંકડા સાચા હોય તો ગમે તે પદ્ધતિથી રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી કરવામાં આવે. રાષ્ટ્રીય આવકનું માપ સરખું આવશે પરંતુ દરેક પદ્ધતિની કોઈ ને કોઈ ખામી તો છે જ. તેથી એમ કહેવાય કે આ પદ્ધતિઓ એકબીજાની પરસ્પર પૂરક છે. દાખલા તરીકે ઉત્પાદનની રીતે રાષ્ટ્રીય આવક ગણીને ખર્ચની રીત દ્વારા તેની સચ્ચાઈની ચકાસણી કરી શકાય છે. ભારત જેવા વિકસતાં રાષ્ટ્રો માટે ઉત્પાદનની, તો અમેરિકા અને રશિયા જેવા દેશો માટે આવક અને ખર્ચની રીત અનુકૂળ છે.

9.6 રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી – માપનની મુશ્કેલીઓ (Problems in Measurement of National Income)

ભારતમાં 1954થી કેન્દ્રિય આંકડાકીય સંગઠન (CSO - Central Statistical Organization) રાષ્ટ્રીય આવકનું આગણન